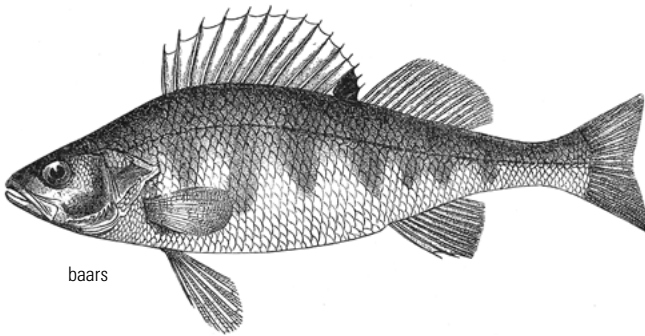
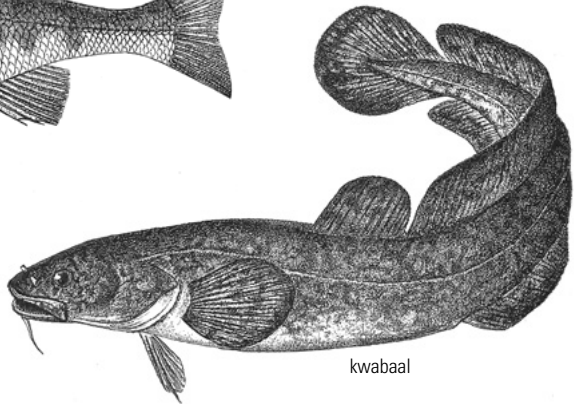

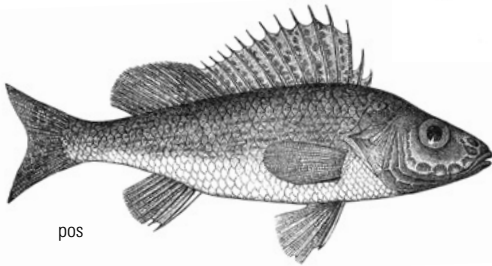
grondeling (Gobio)

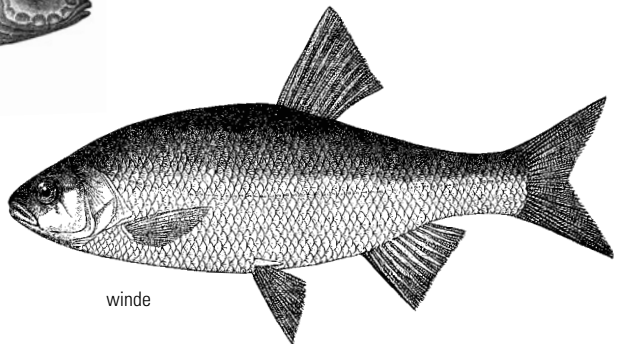
baars

kwabaal

pos

winde

Piet Martens

Visserij aan Brabantse grenzen

Inleiding

Wie aan Brabantse bedrijvigheid denkt, ziet niet meteen visserij voor zich. Toch is er in de loop van de geschiedenis in deze provincie op soms grote schaal gevestigd op zalm, op ansjovis, op paling, op elft, op steur, eigenlijk op alle vis die eetbaar was. Dit artikel wil laten zien waar, hoe en wanneer die visserij plaatsvond.

Voor we dat doen is het goed om eerst het terrein af te bakenen, want een sporthengelaar bedrijft visserij en de kapitein van een grote hektrawler op de Atlantische Oceaan ook. Allereerst is er natuurlijk het verschil tussen visserij op zee en visserij op de binnenwateren, de zoetwatervisserij. Daar ligt voor Brabant meteen al een probleem, want pure zoetwatervisserij was het allemaal niet. Vanuit Bergen op Zoom viste men op de zoute Oosterschelde en voor het Deltaplan gerealiseerd werd, waren Volkerak, Haringvliet en Hollands Diep voor Willemstad en Moerdijk brak. De zoutgrens wilde daar nog wel eens verschuiven. Maar ondanks dat brakke water hebben we het, met uitzondering van Bergen op Zoom, toch vooral over riviervisserij, meestal synoniem met zoetwatervisserij. Zoals op zee verschil wordt gemaakt tussen de kleinschalige kustvisserij en wat wel 'Grote Visserij' genoemd wordt, is er op het zoete water een verschil tussen riviervisser en binnenvisser. Althans volgens de vissers zelf. De riviervisser voelt zich beroepsvisser en vakman en kijkt met enig dedain naar wat hij binnenvissers noemt, die de kleinere polderwateren en beken bevissen.¹ Binnenvisser is meestal niet het hoofdberoep, maar een nevenactiviteit. Dat laatste is waarschijnlijk een belangrijker onderscheid: de vraag of een visser het vissen als hoofdactiviteit had of dat hij viste als bijverdienste. Traditioneel mochten Nederlandse armen ter aanvulling of verwerving van hun voedsel overal vissen waar ze wilden zonder pacht te betalen, mits ze dat niet met meer dan één hengel deden.² Daarnaast waren er vermoedelijk vroeger ook al hengelaars die alleen voor de sport visten. Maar er waren natuurlijk ook boeren, herbergiers en anderen die in de buurt van water woonden die dikwijls met behulp van professioneel vistuig hun dieet en inkomen aanvulden. En: ook de 'beroepsvissers' van de rivieren zagen zich in de wintermaanden vaak genoeg genooddacht elders werk te zoeken om hun inkomen veilig te stellen. Door ijsgang of andere slechte weersomstandigheden was het vroeger in de winter vaak onmogelijk te blijven vissen.

Wat voor vis vingen en aten de Brabanders? Handel in vis is waarschijnlijk net zo oud als visserij zelf. Conservering was vroeger een probleem en in de voortechische tijd was het moeilijk verse zeevis ver landinwaarts te brengen. Dat is waarschijnlijk een van de redenen dat de consumptie van zoetwatervis vroeger veel populairder was dan tegenwoordig. Zoetwatervis kan desgewenst levend vervoerd worden en verser kan niet. De

¹ Van Doorn, *Terminologie*, 13.

² Martens, 'Vis uit het binnenwater', 298.

in Oost-Brabant werkzame dominee Stephanus Hanewinckel beschrijft eind achttiende, begin negentiende eeuw wat er zoal aan 'lekkere visschen' in de Meierij van Den Bosch op tafel kwam.³ Hij noemt snoek, die hier soms heel groot wordt, voegt hij daaraan toe; verder aal en paling, kwabaal, baars, voorn, ruisvoorn, brasem, blij, winde, karpers, zeelt, alvers, 'goofjens' het 'lekkere postjen en den grundel'. Er waren ook nog stekelbaarsjes en 'den meeraal', maar die worden niet gegeten. Uit de beschrijving die volgt, blijkt dat met meeraal de weeraal bedoeld is, de grote modderkruiper.⁴ Enigszins problematisch zijn de 'goofjens'. Het ligt voor de hand te denken dat daarmee de *Gobio Gobio* bedoeld is, die in Frankrijk en in Vlaanderen govie wordt genoemd en in Limburg bekend staat als geuf. Maar de *Gobio* is de riviergrondel en die staat als grundel apart in het rijtje. Wat wel duidelijk wordt uit de opsomming van Hanewinckel is dat veel gewone riviervis regelmatig op tafel kwam; hij noemt nogal wat soorten die we tegenwoordig niet meer eten. Archeologisch onderzoek naar afvalhopen van keukens bevestigt dit consumptiepatroon, bijvoorbeeld voor Brabantse steden als Breda en Den Bosch.⁵ Ook daar vinden we soorten als voorn, alver, brasem, baars, paling, snoek, forel naast natuurlijk 'gewone' zeevis als haring en kabeljauw. Als we het hebben over de wat grootschaliger visserij op de rivieren, dan komen we andere soorten tegen. Op het zoute water van de Oosterschelde visten Brabanders op ansjovis, op de grote rivieren was naast paling de zalm het belangrijkste product en in het voorjaar de elft. Er werden regelmatig grote steuren gevangen, zeer geliefd vanwege hun smakelijke vlees. Ansjovis komt vanuit zee naar het warmere ondiepe water om te paaien. Zalm en steur doen dat ook, evenals de elft: een nu uit onze wateren verdwenen haringachtige. De belangrijkste producten van de grote rivieren zijn dus trekvis, zeevis eigenlijk, die de rivier op komt om te paaien. Paling doet dat anders. Deze leeft in het zoete water, maar trekt juist naar zee om zich voort te planten; in de Sargassozee, aan de andere kant van de Atlantische Oceaan. Met de Golfstroom komt de jonge paling dan weer deze kant uit, al zit daar de laatste jaren danig de klad in. Ooit alomtegenwoordig, is de paling nu een bedreigde diersoort. Het is een oud verhaal. Steur, zalm en elft gingen hem voor.

Doelstelling van dit artikel is op de eerste plaats om te laten zien dat Noord-Brabant vroeger niet alleen een provincie was van zandgronden, klein gemengd boerenbedrijf en hier en daar wat leer- en textielindustrie (bij wijze van spreken), maar dat er op verschillende tijden en plaatsen ook sprake is geweest van grootschalige beroepsmatige visserij op ruim water. Vooral uiteraard aan de noordelijke en westelijke rand van de provincie. In de vissersplaatsen die we bezoeken, kijken we naar het economische belang dat de visserij daar had en de ontwikkelingen daarin in de loop van de tijd. Dat zal gebeuren aan de hand van schattingen – of pogingen daartoe – van het aantal mensen dat bij de visserij betrokken was. Sportvisserij en visserij-als-bijverdienste blijven daarbij buiten beeld of komen maar zeer zijdelings aan bod. We richten ons op visserij als beroep.

Deze keuze is mede ingegeven door het feit dat naar visserij als bijverdienste op de binnenwateren en elders nog nauwelijks gericht onderzoek is gedaan. Dat die vorm van visserij niet per definitie kleinschalig hoefde te zijn, zal ik demonstreren aan de hand van twee schilderijen.

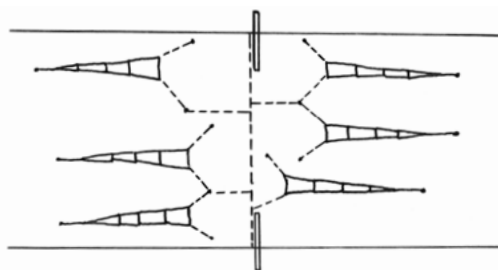
Het eerste is een gezicht op Breda vanuit het noordwesten, geschilderd door Jacobus Huysmans in 1827.⁶ We zien een rustig en landelijk beeld van de stad met de grote kerk, het Spanjaardsgat en links het kasteel. Op de voorgrond zijn vissers met hengels in de weer, maar het gaat vooral om het houten staketsel even achter de vissers. Dat is een zogenoemde dichtzet, een installatie om paling te vangen. Die naam moeten we letterlijk

Jacobus Carolus Huysmans, *Gezicht op Breda met vissers op de voorgrond* (1837). Het afgebeelde vistuig is een dichtzet, een installatie om paling te vangen. Op de wal zijn de fuiken en het schutwant te zien (Collectie Het Noordbrabants Museum, Den Bosch)

nemen: een dichtzet bestond uit een houten constructie, zoals afgebeeld. In het midden konden aan beide kanten (zie afbeelding hiernaast) fuiken worden geplaatst, met schutwant. Als de installatie aldus in gebruik was, sloot die het water volledig af en zette de zaak dicht. Schepen konden dan niet meer passeren en het kwam dus goed uit dat palingen nachtdieren zijn. Overdag gingen de fuiken op het droge, op het schilderij zien we ze staan op de oever, en konden

schepen er gewoon langs. In de nacht was de dichtzet in bedrijf. Op deze manier konden behoorlijke hoeveelheden vis gevangen worden op een toch minstens semi-beroepsmatige manier. Iets vergelijkbaars zien we op het volgende schilderij dat in de buurt van Den Bosch tot stand is gekomen want op de achtergrond is de Sint-Jan in beeld (Palingvissers, door M.D. Knip of J.A. Knip). De vissers werken met aalkorven; er is een kruisnet te zien waarmee

Een dichtzet in bovenaanzicht. De stippellijnen stellen staand netwerk voor, het zogenoemde schutwant. Het aantal en de plaatsing van de fuiken kan sterk variëren.

³ Meijneke, *Op reis door de Meierij*, 292.

⁴ Meeraal bestaat ook, maar dat is zeepaling of congeraal en die kan hier niet bedoeld zijn. Waarschijnlijk is er sprake van een verschrijving.

⁵ Brouwer e.a., *Vissenatlas Noord-Brabant*, 34.

⁶ Giersbergen, *De kunst is geheel en al bijzaak*, 22.

M.D. of J.A. Knip, Gezicht op Den Bosch met palingvisserij, circa 1820 (Collectie Het Noordbrabants Museum, Den Bosch).

kleine vis gevangen wordt om de korven te azen. Op het water is een visser met een schepnet bezig; verder zien we leefkorven voor de opslag van de vangst. Aan de linkerkant is een soort schuilhut en opbergplaats gemaakt waar de visser zijn spullen kon bewaren. Ervoor zit een vrouw die een kind verzorgt en aan een tafel zien we attributen die er op wijzen dat er ter plaatse gegeten werd. Het gaat hier duidelijk om vissen voor het brood.

Beide schilderijen laten zien dat visserij op de kleinere binnenwateren van Brabant in bepaalde gevallen groter was dan je zou verwachten. Daar zijn meer voorbeelden van. De naam van het landgoed De Zegenworp onder Sint-Michielsgestel wijst op visserij van enige omvang. Het stroomgebied van de Dommel was rijk aan (consumptie)vis, zoals Hanewinkel al beschreef. Uit diens betoog blijkt dat er veel meer soorten zoetwatervis op tafel kwamen dan tegenwoordig. Zeker op Brabantse vrijdagen zal er vroeger regelmatig vis uit water in de buurt genuttigd zijn. De meeste Brabanders waren immers rooms-katholiek en de voorschriften van hun Kerk verboden de consumptie van vlees op vrijdag.

Bij de beschrijving van de visserij aan Brabantse grenzen beginnen we in het zuidwesten en we volgen de loop van het water langs de west- en noordrand van de provincie. We gaan eerst kijken naar de weervisserij op ansjovis vanuit Bergen op Zoom op de Oosterschelde. Daarna komen de ankerkuilers en bootjesvisserij van Moerdijk en Willemstad aan bod die op Volkerak, Hollands Diep en ook wel Haringvliet visten op vooral spiering, prik en paling. Het water volgend, komen we vervolgens in de Biesbosch, vroeger bekend als de Grote Verdrongen Waard, of het Bergse Veld, zo genoemd naar de stad Geertruidenberg, waar alle vangst verplicht moest worden aangevoerd. De Verdrongen Waard is eeuwenlang het toneel geweest van een zeer grootschalige visserij op zalm, elft en steur. Toen die zalmvisserij door onder meer verzanding in de negentiende eeuw tot een einde kwam, namen de

grote zegenvisserijen op de Nieuwe Merwede de zaak over. We richten daarna de aandacht op Woudrichem, een typische vissersplaats met veel volk en weinig viswater, waar de sfeer van de visserij nog steeds te proeven is. Tot slot kijken we naar de vissers van Werkendam, die in de Biesbosch actief waren en vaak in loondienst werkten bij de grote zegens van de Nieuwe Merwede. Ook voorzagen de Werkendamers de rest van zuidwest Nederland van wilgentenen korven voor de aalvisserij.

Gevist wordt er nog steeds in Brabant, maar de grote bedrijvigheid van vroeger is verdwenen.

Weervisserij Bergen op Zoom

Weervisserij op ansjovis is zeer Bergen op Zooms. Ansjovis is een van de drie A's waarmee de plaatselijke VVV reclame voor de stad maakt: Ansjovis, Asperges, Aardbeien.

Wie vanaf de monding van Rijn en Maas naar Antwerpen vaart, komt langs Bergen op Zoom. Visserij en handel waren altijd nauw met de stad verbonden. Al in de veertiende eeuw werden er jaarmarkten gehouden.⁷ In 1400 was er een Oosterlingenhuis, waar de secretaris van het Hanzeverbond zetelde. Die 'Oosterlingen' van de Hanze verhandelden veel haring en stokvis. Ook de zalm van het Bergse Veld kwam langs Bergen op Zoom als die per schip naar Antwerpen ging. In de zestiende en zeventiende eeuw was vishandel vaak een zaak van vrouwen. In 1508 had Lysbeth Costers, een vishandelaarster uit Geertruidenberg, een waterschip gekocht van Cornelien Jacobsdr, een viskopersweduwe. De transactie was in Bergen op Zoom afgehandeld. Vis werd levend vervoerd in waterschepen en zalm overleeft zowel in zoet als in zout water. Het gebruik van dit soort schepen duidt op een omvangrijke handel in deze vis, die vanuit het Geertruidenbergse viswater via Bergen op Zoom naar Antwerpen en verder ging.⁸

Veel handel dus. Maar Bergen had ook zelf vissers. In de handel kwam allerhande vis langs. Er waren de Oosterlingen van de Hanze met hun haring en stokvis; er was Geertruidenbergse zalm; er was veel paling uit de omgeving van Gorinchem; heilbot, lamprei en een enkele keer ook 'Yslantsch' vis, waarschijnlijk gezouten kabeljauw, die al vanaf de tiende eeuw vanuit IJsland werd ingevoerd.⁹ De Bergse vissers zullen op het water voor de deur zeker op verschillende soorten gevestigd hebben. Voedselproductie was belangrijk en bijna alle vis kun je eten. Maar de belangrijkste en meest bekende vangst van de Bergenaren was zonder twijfel de ansjovis.

Ansjovis (*Engraulis encrasicolus*, Linn., 1758) is een relatief klein en slank groen tot blauwgroen visje met zilvergrijze flanken.¹⁰ Het kan twintig centimeter lang worden, maar meestal houdt het met tien tot vijftien centimeter wel op. De hier voorkomende soort leeft op zee, maar komt in het voorjaar, zo tussen april en juni, het warmere water van de Oosterschelde (en vroeger ook de Zuiderzee) op om te paaien. Ansjovis komt ook veel voor in de Middellandse Zee, de Zwarte Zee en in de Indische Oceaan. De vis wordt, ook hier te lande, meestal gebruikt als smaakversterker. De bekende Aziatische (Thaise) vissaus is bijna altijd gemaakt van gefermenteerde ansjovis, net als het klassiek-Romeinse *garum*, waar overigens ook veel sardientjes voor werden gebruikt.¹¹ Om vissaus te maken of om ansjovis

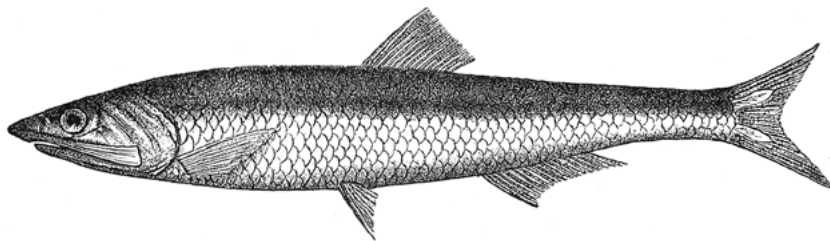
⁷ Sloomans, *Paas- en koudemarkten*, 1.

⁸ Martens, *De zalmvissers van de Biesbosch*, 192.

⁹ Sloomans, *Paas- en koudemarkten*, 100, 108, 1231.

¹⁰ Nijssen en De Groot, *De vissen van Nederland*, 74; Redeke, *De vissen van Nederland*, 72.

¹¹ Delaval, *Garum & Pissalat*, passim.

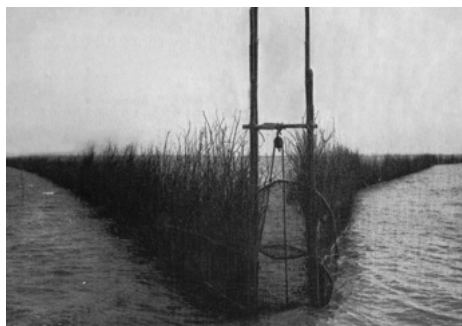
ansjovis

als smaakversterker te gebruiken moet de vis worden schoongemaakt, ontgraat en vervolgens met veel zout in vaatjes worden ingelegd. Na een jaar is de vis dan klaar voor gebruik. Vers gebakken ansjovis komt veel minder voor, behalve in de restaurants van Bergen op Zoom en omstreken. Daar staat deze lekkernij gewoon op de kaart.

Wat de Bergse ansjovis ook bijzonder maakt is de manier van vangen. Dat gebeurt met zogenoemde 'weren'. Een weer bestaat uit twee lange rijen palen, die in de bodem van het viswater geplaatst zijn en die onder een hoek van ongeveer vijfenveertig graden op elkaar staan. Aan het eind, waar ze bij elkaar komen, is een opening en daarin staat een forse fuik. Van boven gezien lijkt het wel wat op een grote driehoek (zie afbeeldingen). Net als bij fuiken en korven et cetera, is er dus sprake van een soort val voor vissen. Weren komen in veel verschillende vormen over de hele wereld voor. Bekend zijn bijvoorbeeld de haringweren van Sleeswijk-Holstein.¹²

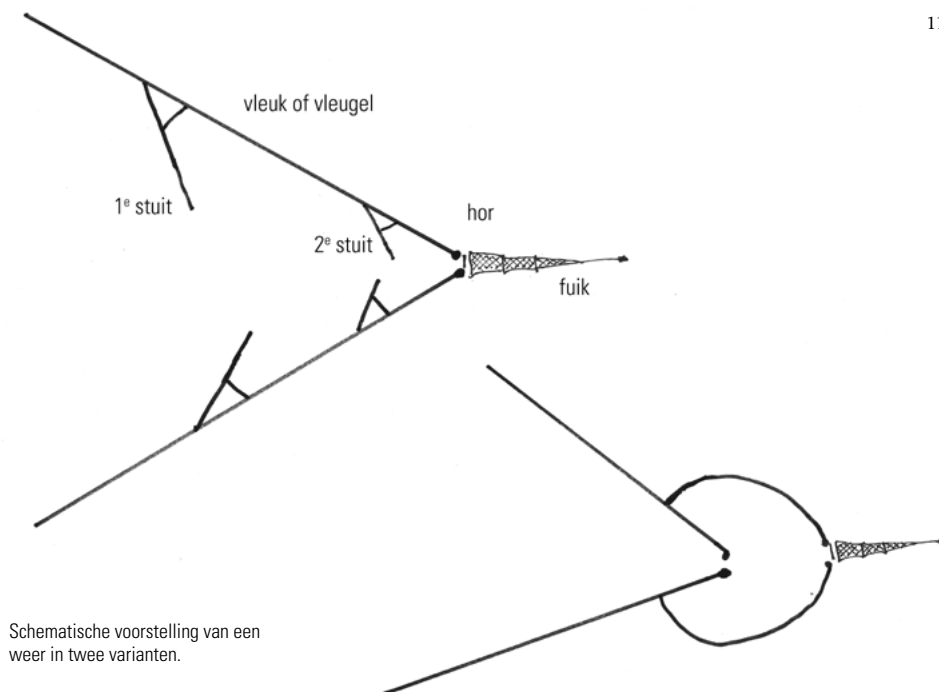

Model van een weer (Markiezenhof, Bergen op Zoom)

Het fuikgat van een weer

In het voorjaar, in maart al, begonnen de vissers met het kappen van eiken- en berkenstammetjes voor het maken van de weren. Er waren er veel nodig, want de staken stonden maar zo'n twaalf tot vijftien centimeter uit elkaar. Zo'n rij staken heette vleuk of vleugel. Vlak bij het gat, waar de fuik kwam, stonden ze nog dichter op elkaar. In het gat zelf stonden twee zwaardere houten palen, waartussen via een dwarsbalk met een takel een 'hor' neergelaten kon worden om het fuikgat af te sluiten. Vroeger was die hor gemaakt van dunne takjes, tenen. Tegenwoordig gebruikt men er fijnmazig metalen gaas voor. Achter het gat kwam de fuik zelf: een groot net van ongeveer veertig meter lengte, met een viertal ronde hoepen erin. De voorste hoep was rechthoekig en paste voor het gat met de hor. Op vijftientwintig, respectievelijk vijftig meter afstand van het gat maakte men stuilen: naar binnen gerichte rijen palen (dezelfde constructie dus als het weer zelf) die moesten voorkomen dat de vis terug zou zwemmen. Weren stonden meestal op zandplaten, ondieptes, zodanig dat het gat

Schematische voorstelling van een weer in twee varianten.

op het diepste punt stond. Als de tijstroom langs de staken van het weer stroomt, veroorzaakt dat trilling in het water. Vissen vinden dat onprettig en zoeken dus het midden van het weer. En ze komen naar de ondieptes omdat het water daar warmer is; daar verwachten ze voedsel en ze paaien graag in wat warmer water. De vissen komen met de vloed van zee naar binnen en als het laag water wordt, zoeken ze de diepte en komen op die manier in het weer terecht. Ze zouden dus gemakkelijk uit het weer weg kunnen voordat ze in de fuik terecht komen, maar ze doen dat niet vanwege die trilling. Om dezelfde reden zwemt vis niet tussen de grove mazen van een trawl weg als dat nog eenvoudig zou kunnen. Als de vissers bij laag water de fuik willen lichten en ze merken dat er nog vis tussen de vleuken zit, dan stappen ze te water en proberen de vis richting fuik te jagen. Als dat niet naar wens verloopt, gebruiken ze vanaf de stuitten soms ook wel een zegen (een rechthoekig treknet) om de vis richting fuik te helpen. De fuik ligt op het diepste deel en wordt vanuit een boot gelicht, nadat uiteraard eerst de hor is gesloten.

Na de vangst kon het verwerken van de vis beginnen. Ansjovis ging eerst 'ongeknipt', dat wil zeggen niet schoongemaakt, met flink wat zout in tonnen en moest zo zes weken blijven staan.¹³ Dan ging hij uit het zout en na het schoonmaken ('knippen'), wassen en schubben, kwam hij in het 'tweede zout'. Ongeveer tachtig kilo vis in laagjes van twintig centimeter in een ton. Daartussen grof zout. Als de vis op die manier twee tot drie jaar (!) had gestaan was hij rijp en kon hij voor de verkoop in potjes van glas of aardewerk verpakt worden. Ansjovis die in zijn geheel wordt ingezouten zoals beschreven heeft de bekende roodbruine kleur, omdat het bloed het vlees rood kleurt. In Bergen op Zoom was er ook blanke ansjovis. Die moet voor het inzouten eerst worden schoongemaakt; het vlees blijft dan licht van kleur.¹⁴

¹² Von Brandt, *Fish catching methods*, 166-193.

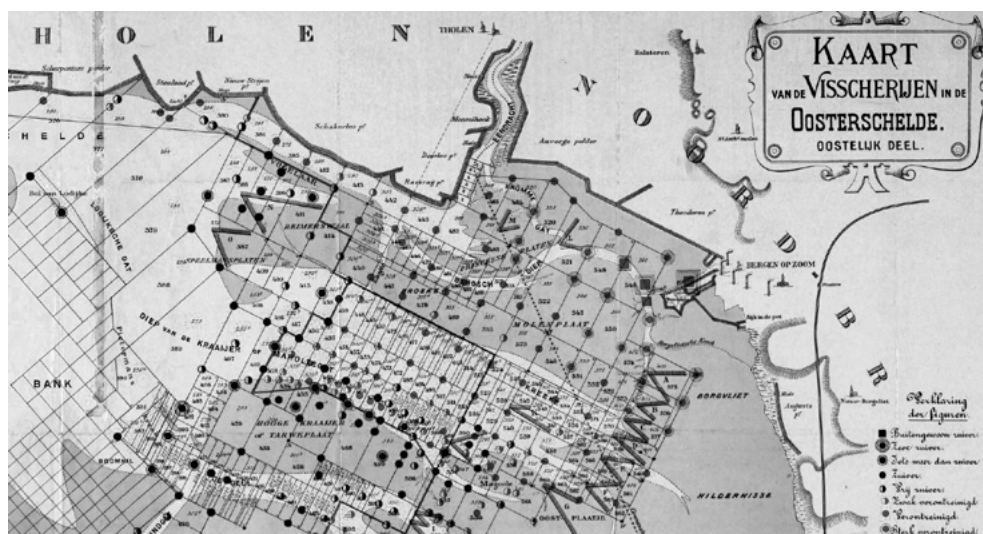
¹³ Huijbrecht en Reindersma, *In weer en wind*, 126.

¹⁴ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

Gravure van Philips Galle naar een tekening van Hans Bol, verschenen in 1582 te Antwerpen, met weervisserij op zalm (zie tekst)

Zoals het is gegaan met de zalmvisserij op het Bergse Veld, zo ging het ook met de visserij op ansjovis in Bergen op Zoom: het begon met een stormramp, met overstromingen en met verdronken land. In Bergen op Zoom gebeurde dat op 'quaede saterdach', 5 november 1530, toen de Sint-Felixvloed en de nasleep daarvan Reimerswael onder water zette. Volgens sommigen verschenen de eerste weren op het Verdronken Land van Zuid-Beveland kort na 1530.¹⁵ In 't Groen meldt dat weren in de archieven voor het eerst voorkomen in een keur van het stadsbestuur uit 1673. Hij gaat er van uit dat er voor die tijd op een andere manier, met gaand en staand want werd gevisht op ansjovis, zoals dat ook op de Zuiderzee gebeurde.¹⁶ In 't Groen veronderstelt verder dat de weren constructief beïnvloed zouden zijn door de grote zalmsteken van het Bergse Veld, die immers in principe ook bestaan uit in de grond gestoken rijen palen. Dat is niet uit te sluiten; er waren in die tijd contacten tussen Geertruidenberg en Bergen op Zoom over vis en visserij. Merkwaardig in dit verband is een gravure, verschenen in 1582 te Antwerpen, gemaakt door Philips Galle (1537-1612), naar tekeningen van Hans Bol (1534-1593), die deel uitmaakt van een hele serie over visserij.¹⁷ De gravure heeft als onderschrift: '*Sic agitat grandes ad summas fluminis oras Salmones solers medijs piscator ab undis*' (zo jaagt de behendige visser vanaf het midden van de golven de grote zalmen op naar de oevers van de stroom). Op de gravure is groot water te zien met op de achtergrond een stad. Er zijn rijen palen, waaraan steeds één fuik vastzit. Dat duidt op weervisserij. De stad zou Bergen op Zoom kunnen zijn, maar met wat fantasie ook Geertruidenberg, hoewel de kreeft en de krab rechts vooraan op zout water duiden. De weren vingen geen zalm, de steken van Geertruidenberg wel. Het opjagen van de vis door de vissers wijst weer op weren. Beide steden hadden vishandelsbetrekkingen met Antwerpen. Maakte de graveur (al dan niet bewust) een mix van wat hij had gehoord? Een onopgelost raadsel. Niet duidelijk is hoe nauwkeurig de graveur de tekening van Bol heeft weergegeven. Bol kende Bergen op Zoom; hij woonde er van 1584 tot 1586.¹⁸ Er lijkt toch een verwisseling van vis en vismethode te hebben plaatsgevonden. Hoe dit ook zij, de tekenaar en de graveur lijken op de hoogte van de Geertruidenbergse visserij, of toch tenminste de zalmvisserij met steken in de riviermondingen, maar wat ze afbeelden lijkt meer op een weer dan op een zalmsteek. Als dat klopt waren de weren in ieder geval bekend in Bergen op Zoom lang voordat ze voor het eerst in de archieven opduiken. Mogelijk is er dus voor Bergen op Zoom al vanaf midden zestiende eeuw met weren gevisht. Weren waren in de Lage Landen al eeuwen bekend. Touw maakt melding van een stuk gedateerd op 984, uit de Sint-Maartenskerk in Utrecht waarin staat: '*In Armuthon septem uere ad piscandum*' (in Muiden zeven weervisserijen).¹⁹ Met recht een oude traditie.

Kaart van het oostelijk deel van de Oosterschelde met weer-percelen. De driehoekvormige weren zijn goed te onderscheiden. Ook blijkt hier hoe groot de weren waren (Markiezenhof, Bergen op Zoom)

Bij de Sint-Felixvloed was Reimerswaal min of meer gespaard gebleven. Het land was verdrongen, maar de stad lag er nog en bleef bewoond, al waren er regelmatig nieuwe overstromingen en andere rampen zoals stadsbranden. Successievelijk vertrokken de bewoners. Het langst bleven er de vissers. De laatsten verhuisden in 1631 naar Tholen. De Reimerswaalse, later Thoolse vissers vonden dat zij het recht hadden het verdrongen land te bevissen. De Bergenaren dachten daar anders over en zoals niet ongebruikelijk in de visserijwereld ontstonden er conflicten over het visrecht. Bij de Satisfactie van 1579 kreeg Bergen op Zoom het visrecht toegewezen. Het ging lang goed, maar er bleven problemen voorkomen. In 1781 werd een nieuwe regeling van kracht. Het viswater werd toen verdeeld in een Bergs en een Zeeuws gedeelte. Bergen op Zoom mocht alleen nog vissen in het Kreekrak en aan de oostelijke rand van de Mollenplaat. Na de Franse tijd, in 1823, kwam er een nieuwe regeling met als uitgangspunt de situatie zoals die in 1781 was ontstaan. Bergse vissers konden meedingen naar de pacht van Zeeuwse percelen, mits er onvoldoende Zeeuwse belangstelling was. De Bergenaren vonden dat onterecht en bleven zich er tegen verzetten. Op een gegeven moment kaartten ze de zaak bij de centrale overheid aan. Dat pakte verkeerd uit, want het ministerie van Financiën nam de zaak nauwkeurig onder de loep en had weinig boodschap aan onderling geruzie tussen vissers. Uiteindelijk leidde het er toe dat in 1867 de visserij geliberaliseerd werd: voortaan vonden openbare verpachtingen plaats en iedereen kon bieden. De weervisserij bleef bestaan, zij het als marginale bedrijfstak.²⁰ Groot zou ze niet meer worden, bekend wel. Wat dat 'groot' betreft: de Bergen op Zoomse visserij was meer bekend en de ansjovis geliefd dan dat het om een grote bedrijfstak ging. Kijken we naar het

¹⁵ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

¹⁶ In 't Groen, *Ontwikkeling weervisserij*. Zie voor de traditionele ansjovisvisserij op de Zuiderzee ook Dorleijn, *Van gaand en staand want*, passim.

¹⁷ Van Beylen, '16de-eeuwse visserij'.

¹⁸ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

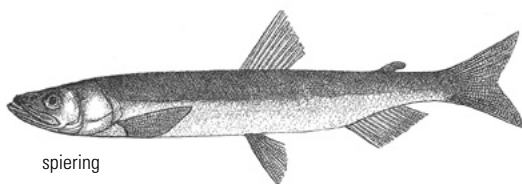
¹⁹ Touw, 'Blanke Bergse ansjovis'.

²⁰ In 't Groen, *Ontwikkeling weervisserij*, 66.

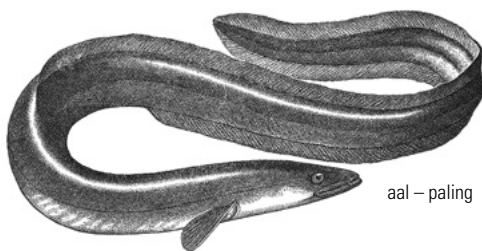
aantal vissers dan gaat het om tientallen. In 1900 bijvoorbeeld waren er dertig vissers actief, waarvan twintig weervissers.²¹ Veel meer zullen dat er ook daarvoor niet geweest zijn. Rond 1900 stonden er nog zo'n vijftien tot twintig weren in de Oosterschelde. Volgens Touw waren er in 1957 nog twaalf weervissers in Bergen op Zoom en een paar jaar later, in 1961, nog maar een stuk of zes. Tot op heden is er één weervisserij actief op de Oosterschelde bij Bergen op Zoom. Echte broodwinning is dat niet meer: de vissers krijgen subsidie om de oude traditie van het weervissen in stand te houden.

Ankerkuilers en bootjesvissers; Willemstad, Moerdijk, Lage Zwaluwe²²

Wie vanuit Bergen op Zoom in noordelijke richting vaart, via Tholen en de Krammer naar Volkerak en Hollands Diep, vindt daar tegenwoordig het verkeersknooppunt Hellegatsplein met het grote Volkerak-sluizencomplex op zijn weg. Nog niet zo lang geleden, voor de Deltawerken, was dat allemaal open water. Militair goed beschermd; bij Ooltgensplaat lag het Prins Frederikfort en er tegenover op de Brabantse wal het fort Sabina. Aan de overkant van de driesprong Hollands Diep, Haringvliet en Volkerak bij Numansdorp stond nog een fort. Niet voor niets hadden de zandplaten vooraan op het Volkerak de bijnaam Kogelvanger. Er zat veel vis en het water ter plaatse was het werkterrein van de Willemstadse vissers. Die visten natuurlijk ook verder, op Haringvliet en Hollands Diep. In Willemstad waren meest zogeheten bootjesvissers thuis en een enkele ankerkuiler. De meeste ankerkuilers werkten vanuit Moerdijk en in wat mindere mate vanuit Lage Zwaluwe. Ankerkuilen is een vorm van visserij die, gezien de gebruikte schepen en het gehanteerde vistuig, zeer dicht bij de zeevisserij staat. Ankerkuilers werkten verder nauw samen met de bootjesvissers, in zekere zin waren ze van elkaar afhankelijk. Wat vingen ze precies en hoe ging dat in zijn werk?

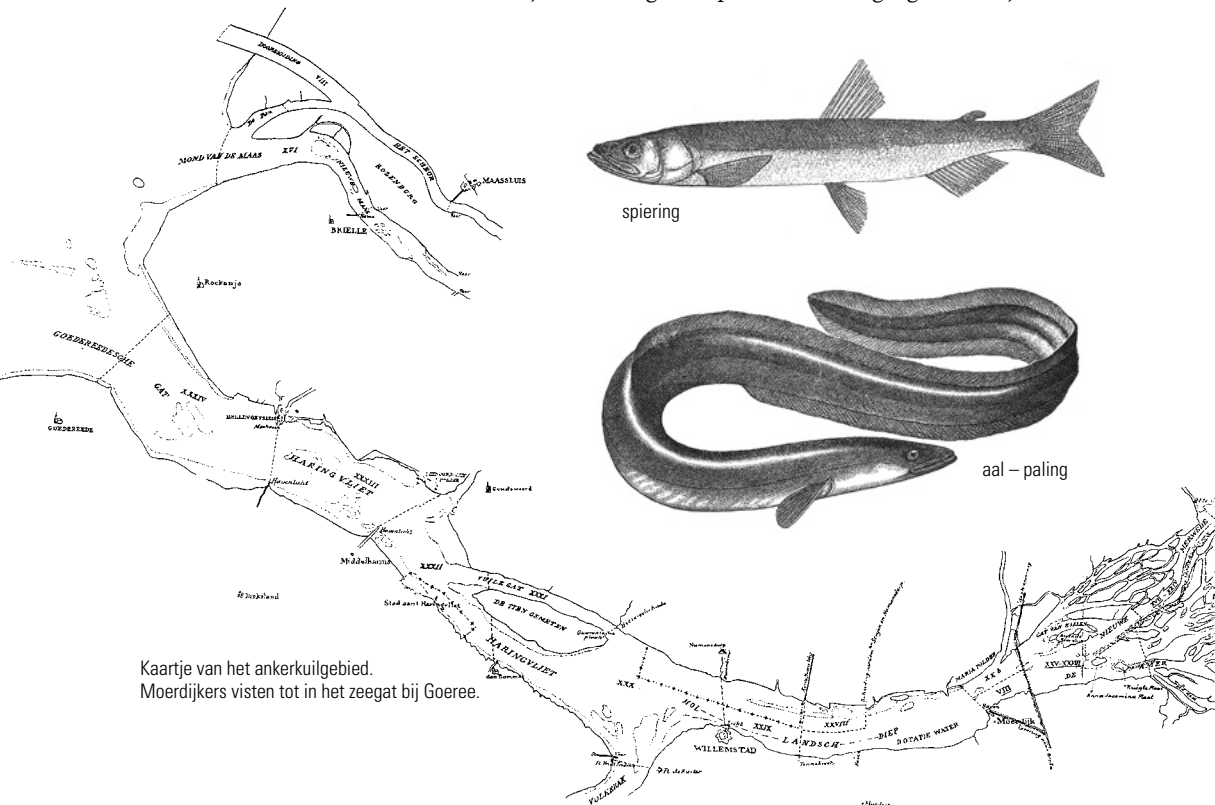

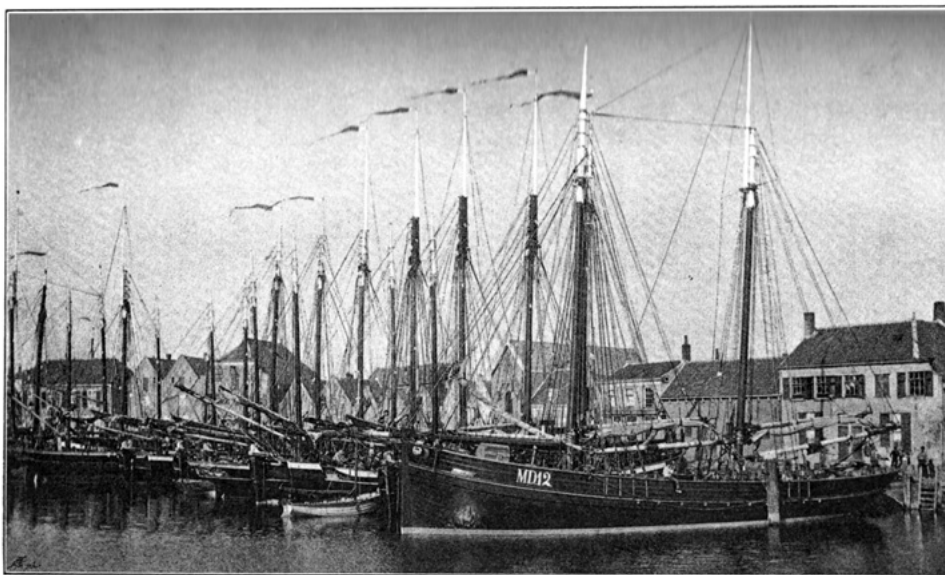
spiering

aal – paling

Kaartje van het ankerkuilgebied.
Moerdijkers visten tot in het zeegat bij Goeree.

Gezicht op de haven te Middelharnis, met model sloepschip uitsluitend ter verschvaart ingericht met 2 groote niet strijkende masten.

Beugsloepen in de haven van Middelharnis. Deze sloepen visten op zee op kabeljauw. Ze aasden de beug met prik, die ze met ankerkuilen op Hollands Diep en Haringvliet mochten vangen. Ze kochten de prik ook wel in van andere vissers.

De voor deze vorm van visserij belangrijkste 'producten' zijn paling, spiering en in wat mindere mate sprout en bot. Natuurlijk kwam er ook andere vis in de netten terecht, zoals haring, zalm, elft, fint, voorn en andere gewone rivier- en zeevis, maar dat zouden we tegenwoordig toch allemaal bijvangst noemen. Voorn bijvoorbeeld kwam veel voor en die smaakte eigenlijk best, maar vanwege de vele graten was hij niet geliefd en moeilijk te verkopen. De vissers aten hem zelf veel. Aparte vermelding verdient nog wel de lamprei of prik, een palingachtig dier dat parasitair leeft op andere vis. Prik kwam veel voor op Hollands Diep en Haringvliet, tot in de Biesbosch toe en was de aasvis bij uitstek voor de beugvisserij op kabeljauw. Middelharnis was een belangrijke thuishaven voor zeevissers die met de beug op kabeljauw visten. Een beug is een lange, dunne lijn waaraan op regelmatige afstanden dwarslijnen met haken zijn bevestigd. Die haken aasde men met prik (lamprei). Een beug kon kilometers lang zijn. De zeevissers van Middelharnis hadden speciale toestemming om op het Haringvliet en het Hollands Diep met ankerkuilen op prik te vissen. Er waren veel beugsloepen in Middelharnis thuis. Het kwam dus regelmatig voor dat de zeevissers aan het werk waren tussen de boten en de ankerkuilers van Moerdijk en Willemstad.

Voordat we gaan kijken naar het tuig waarmee de Brabantse vissers werkten, is het goed eerst in te gaan op het verschil tussen aal en paling. Als schot voor de boeg: voor veel mensen bestaat dat verschil helemaal niet. In Brabant en Zeeland komt meestal alleen de term paling voor; in noord- en oost Nederland spreekt men uitsluitend over aal. Alleen in het gebied van de grote rivieren komen - en wel met betekenisdifferentiatie - beide termen voor. Dat betekenisverschil verwijst naar de leefwijze van paling. Sedert de vroeger in zowat

²¹ In 't Groen, *Ontwikkeling weervisserij*, 47.

²² Deze paragraaf is gebaseerd op: Martens, *Schokkermannen en bootvissers*.

iedere sloot voorkomende paling een bedreigde diersoort is, is die leefwijze breed bekend: als de dieren geslachtsrijp beginnen te worden, zwemmen ze naar de Sargassozee aan de overkant van de Atlantische Oceaan om te paaien. De larven komen met de golfstroom terug naar Europa, veranderen in glasaaltjes en trekken onze binnenwateren op om daar volwassen te worden. Palingen die gaan trekken, richting zee, eten zich eerst vol; ze worden dik en vet en veranderen van kleur. In plaats van donkerbruin boven en geel onder, worden ze zwart/grijs en wit. Vandaar dat ze dan ook wel schieraal (schier = wit) worden genoemd. Ondanks die term houdt het hierboven genoemde betekenisverschil in dat aal/paling die nog niet geslachtsrijp is en dus hier gewoon nog rondzwemt, aal genoemd wordt en de geslachtsrijp geworden schieraal/paling in het rivierengebied drijfpaling of gewoon paling heet. De naam drijfpaling is ontstaan omdat de dieren zich 's nachts (het zijn nachtdieren) aan de oppervlakte van het water naar zee laten drijven.

Het verschil in werkmethode tussen bootjesvisser en ankerkuilers hangt met deze leefwijze samen. Bootjesvisser vissen vooral met aalkorven of kubben op aal. Paling (ik hanteer voor het gemak het betekenisverschil hier maar even) neemt geen voedsel meer op, aal wel. De korven en kubben moeten dus geaasd worden. Dat kan met mosselen, met spiering, met blik (jonge haring) of sprout. Veel van dat aas vingen de ankerkuilers, die het aan de bootvisser leverden, vandaar de symbiose tussen deze twee vormen van visserij. Ankerkuilers waren vooral in Moerdijk thuis, bootjesvisser werkten meest vanuit Willemstad.

Kubben en korven zijn in feite kleine fuikjes (zie de afbeeldingen). Korven waren gevlochten van wilgenteen en kubben maakte men van hoepels en netwerk. Kubben en korven werden aan een lange lijn bevestigd, zo tussen de twintig en zestig stuks. Tussen twee kubben zat steeds een steen, waardoor de hele zaak goed op de bodem bleef liggen. De lijnen waren voorzien van een boeitje, zodat de vissers ze terug konden vinden. Zo'n lijn met kubben heette een 'treintje'. Een trein van twintig kubben was ongeveer driehonderd meter lang en een van zestig meer dan een kilometer. Hoe goed de kubben vingen was afhankelijk van het gebruikte aas; blik gold als het beste.

Een bootvisser vaart de haven van Willemstad uit.

Bootvisser op het Hollands Diep in de weer met aalkubben

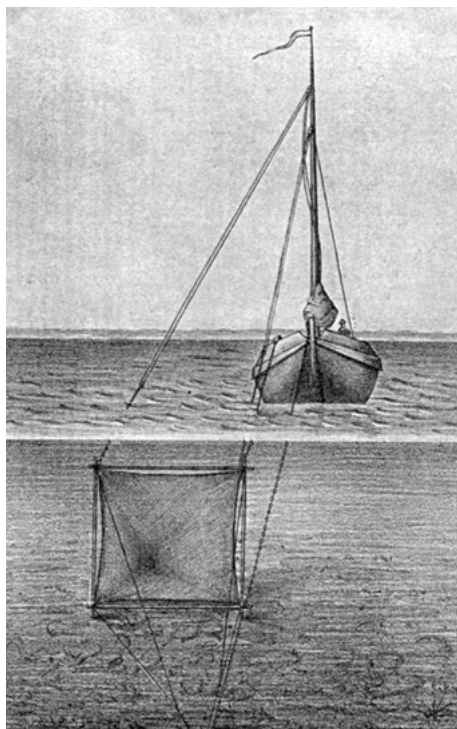

Boot geladen met aalkorven. Hier is goed het verschil met de kub van de vorige en volgende afbeelding te zien.

Bootvisser met een aalkub

Ankerkuil (raamkuil) in voorraanzicht.

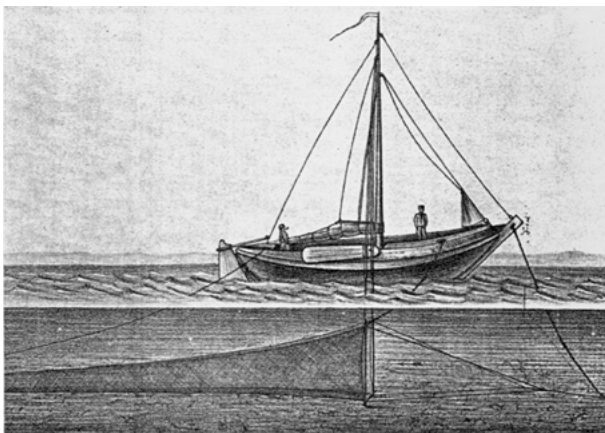
Ankerkuilen werken heel anders. Net als staalbomen zijn het stuwnetten die vrijwel over de hele wereld voorkomen, altijd op plaatsen waar veel stroom loopt.²³ De ankerkuil is een groot trechtervormig net, aan de voorkant voorzien van een vierkant raam. Het net wordt meestal naast een schip aan een groot en zwaar anker in de stroom gezet (zie afbeelding). Het was een groot net, zo'n 35 meter lang. Het vierkante raam, de 'muil' was tussen de zeven en acht meter breed en ongeveer 6,5 meter diep. Het net vangt alle vis die er door de stroom in wordt gedreven. De vis kon door dat opstuwen nogal beschadigd raken en ankerkuilen hadden niet overal een goede naam. Staalbomen zou je kunnen zien als voorloper van de ankerkuil. Op het Hollands Diep gold dat zeker. Bij staalbomen is er geen raam en geen schip om het net op een plaats naar keuze te verankeren, maar staat het net tussen in de rivierbodem geslagen palen. Als het tij verliep, werd het net met de punt naar de andere kant gebracht,

²³ Von Brandt, *Fish catching methods*, 226 e.v.

de stroom draait dan immers om. Staalbomen stonden alleen in ondiep water, naast de vaargeul, anders zou de scheepvaart er te veel last van hebben. Ankerkuilen waren gemakkelijk verplaatsbaar; een schip kan ankeren waar het wil. De kuilen hebben de staalbomen dan ook verdrongen. Er bestond een variant van de ankerkuil waarbij het vierkante raam was vervangen door twee leggers, een boven en een onder, die aan de zijkant

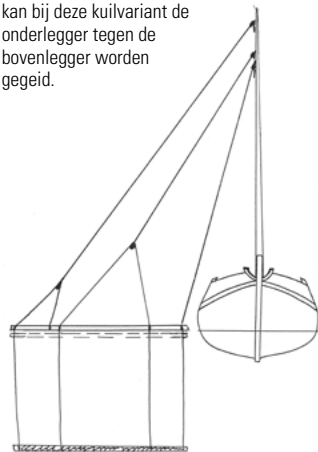
met kettingen verbonden waren. De 'muil' kon zo 'dichtgeeid' (dichtgetrokken door de lijnen in te korten) worden. Het tuig was dan gemakkelijker hanteerbaar. Deze zogeheten 'geikuiten' werden vooral verder stroomopwaarts op de rivieren toegepast.

De bij de ankerkuilvisserij gebruikte schepen moesten niet al te klein zijn. Door de soms sterke stroom konden er flinke krachten op het grote net komen te staan. Bovendien moest er voldoende accommodatie aan boord zijn voor de bemanning om langere tijd weg te kunnen blijven. Er moest brood (vis eigenlijk) op de plank, dus een tij laten verlopen was er niet bij. Daarom bleven de vissers twee of drie weken van huis. De vis die zij vingen werd ondertussen met speciale schepen afgehaald en naar de wal gebracht. Aanvankelijk gebruikten de kuilers vooral schokkers, een scheepstype van de Zuiderzee dat de roep van grote zeewaardigheid had. We hadden het hiervoor al over de militaire forten bij de driesprong Volkerak, Hollands Diep en Haringvliet. In deze wateren was het korps Torpedisten actief. Dat maakte gebruik van mijnen die op afstand tot ontploffing konden worden gebracht als er een vijandelijk schip naderde. Het onderhoud van de mijnen vond plaats met speciaal hiervoor gebouwde schokkers. Toen men begin twintigste eeuw op andere verdedigingsmethoden overschakelde, kwamen de torpedisten-

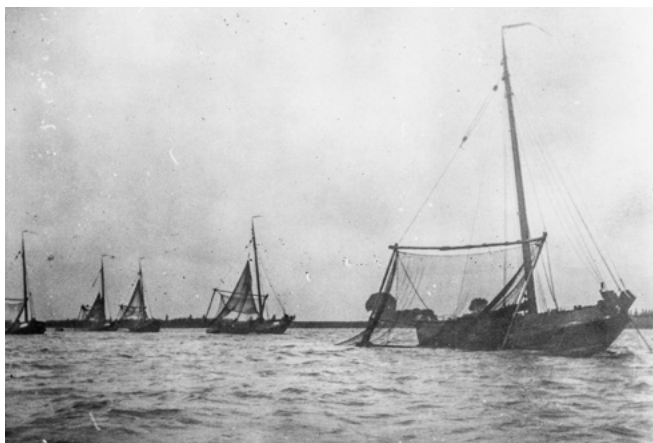

Ankerkuil (raamkuil) in zijaanzicht.

Schema vooraanzicht van een geikuil. Met behulp van lijnen en blokken kan bij deze kuilvariant de onderlegger tegen de bovenlegger worden geëeid.

Schokkers op het Hollands Diep voor Numansdorp, met raamkuilen langs zij gehesen.

Botter met een raamkuil

Botter met een geikuil

schokkers te koop en ze hebben allemaal (zes stuks) als ankerkuiler gevaren (ze zijn ook allemaal nog in de vaart, maar nu als charterschepen, om met passagiers tochtjes te maken op het IJsselmeer). De term schokker is blijven hangen; van oorsprong was schokker de naam van een bepaald scheepstype. Maar de Brabantse ankerkuilers zijn ieder schip dat met de kuil viste een schokker blijven noemen. En er voer van alles: botters, aken, blazers, een enkele hoogaars en zelfs omgebouwde vrachtscheepjes. Als ze maar groot en sterk genoeg waren. En ze werden allemaal schokker genoemd. Zoals een oude Moerdijkse visser ooit tegen me zei: 'Mijn schokker was een bottertje.' Voor sommige scheepspuriteinen is dat vloeken in de kerk.

Zoals vaak met werken in of aan de natuur is visserij meestal seizoensgebonden. Dat kan ook aan de wet liggen: sommige soorten vissen kennen een gesloten tijd waarin het verboden is ze te vangen. Echter, altijd is de vis bepalend. Voor de ankerkuilers en bootvisseren zag een werkjaar er als volgt uit. April was de eerste maand van de gesloten tijd voor de kuil. Die duurde tot half juni (na 1908 tot eind mei). De vissers pleegden dan onderhoud aan schip en tuig. Eind april, begin mei werden de kubben en de korven klaargemaakt en begon de visserij op aal. Aas vissen met de kuil moest dan op zee gebeuren, 'Op de Goeree', net buitengaats in de monding van het Haringvliet, vanwege de gesloten tijd. Of je moest stropen en dat kwam ook vaak genoeg voor. Eind augustus begin september begon de drijfpalings naar zee te trekken, te drijven eigenlijk, en dat viel samen met het einde van de kubbenvisserij. Drijfpalings kon je vissen tot ongeveer eind november, begin december; dan was het afgelopen. In de wintermaanden tot eind maart was spiering de hoofdvangst. In iets mindere mate ook bot.

Als het kubbenseizoen was afgelopen, visten sommige bootjesvissers door op gewone standvis en probeerden op die manier de moeilijke maanden door te komen. Er waren er ook die gingen werken als knecht op de schokkers en zo dus bleven vissen, zij het in loondienst. Weer anderen zochten tijdelijk emplooi bij boeren of andere werkgevers buiten de sfeer van de visserij. Bootjesvissers waren aldus, als ze visten, meestal zelfstandig onder-

nemer. Voor veel ankerkuilers gold dat ook. In Moerdijk had je 'eigenvisser', zelfstandige ankerkuilers, en 'kantoren', in feite reders die meerdere schokkers exploiteerden en waar dus zowel de schipper als de bemanning in loondienst was.

In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw vormde de visserij voor plaatsen als Moerdijk, Lage Zwaluwe en Willemstad de belangrijkste bron van werkgelegenheid. Er waren in de visserij zelf in die tijd zo'n tweehonderd personen werkzaam. Later, toen de visserij begon af te lopen na de Tweede Wereldoorlog, waren dat er nog ongeveer honderd. En dat aantal staat dan nog los van nevenactiviteiten als handel, onderhoudswerk aan schepen, activiteiten in en rond de haven, et cetera.²⁴ Ter vergelijking: eind negentiende eeuw had Moerdijk een kleine achthonderd inwoners en Willemstad iets minder dan tweeduizend.

Waar het die nevenactiviteiten betreft was uiteraard de handel van groot belang. Vis moet niet alleen gevangen, maar ook verkocht worden. Traditioneel werd veel vis van de Brabantse noordwestwal verhandeld naar het zuiden. Het transport gebeurde vroeger vaak met schepen die levende vis konden vervoeren via Bergen op Zoom naar Antwerpen. Via die weg ging overigens ook veel zeevis vanuit Middelharnis naar Antwerpen.²⁵ Toen midden negentiende eeuw het spoorwegnet werd aangelegd, vervoerde men de vis van Moerdijk per trein naar Antwerpen en verder. Het station in Moerdijk en later de plaats waar het gestaan had, heetten nog lang 'Den Bels'.

Zolang de visserij en handel in vis bestaan, zijn er problemen tussen vishandelaren en vissers. Handelaren verdienen meestal meer aan de vis dan vissers en dat steekt. In Moerdijk was het niet anders. Daar waren vishandelaren actief die als grootpachters ook veel macht over de visserij zelf naar zich toetrokken.²⁶ De vissers hadden een Coöperatie opgericht ('de koperetief') om daar iets aan te doen en gedeeltelijk hielp dat ook wel, maar de relatie bleef problematisch. Los van de verre handel verkochten de Moerdijkers de vis ook dicht bij huis. Bootjesvissers deden dat, maar ook de knechten van de grote schokkers mochten een deel van de vangst voor eigen gebruik verkopen. Tot kort voor de Tweede Wereldoorlog liepen Moerdijkse vrouwen in de spieringtijd met kruiwagens en handkarren naar omliggende plaatsen, tot in Breda toe, om de vis uit te venten en op die manier het ongetwijfeld karige inkomen aan te vullen.

Vissers werden geacht arm te zijn. 'The fisherman is always considered "poor": the adjective clings to him as does blue to the sky and green to the meadow,' schreef een bekend visserijdeskundige.²⁷ In Moerdijk was dat niet anders. Ooit verscheen in *Dagblad De Stem* uit Breda een artikel over de Moerdijkse vissers met de pakkende kop 'Erremoei, veul erremoei'.²⁸ Vermoedelijk viel dat achteraf wel mee. Natuurlijk, handwerkers hadden het niet breed in de negentiende en de vroege twintigste eeuw; dat was overal zo. Een oude Moerdijkse visser gaf mij hierop als commentaar: 'Och, erremoei betekent in het Brabants ook kou. En dat klopt wel, we hebben wat kou geleden op die schepen. Maar', voegde hij er aan toe, 'er waren ook goede jaren en als ik opnieuw moest beginnen zou ik zo weer aan boord stappen'. Visserman zijn was heel bevredigend werk, het gaf een groot gevoel van vrijheid en zelfstandigheid. Je werd er niet rijk van, maar een leven op de rand van het fysieke bestaan was het ook niet. En wat voor boeren geldt, geldt ook voor vissers: als ze niet klagen, gaat het niet goed.

Staalbomen en ankerkuilen zijn feitelijk eeuwenoude vistuigen, die vooral in getijdengebieden veel voorkomen.²⁹ Dat op Hollands Diep en Haringvliet de ankerkuil de staalbomen heeft verdrongen, waardoor de Moerdijkse visserij tot grote bloei kon komen, heeft vermoedelijk mede te maken met grote waterstaatkundige werken in de negentiende eeuw.

Drooggevallen botter met gehesen raamkuil. Door de man die voor de kuil staat is goed te zien hoe groot zo'n raam was.

Het graven van de Nieuwe Merwede begon in 1850 en kort na 1900 volgde de verlegging van de Maasmond naar de Amer, via het graven van de Bergse Maas. De stroomsnelheid op de benedenrivieren nam daardoor nogal toe en de grote ankerkuilen waren daar beter tegen bestand dan het kleinere vistuig waarmee vroeger de drijfpalings werd gevangen. Het succes van de ankerkuil verbreidde zich snel. De drijfpalings kwam van boven, dus verder stroomopwaarts ving je beter. De Moerdijkers gingen dan ook die kant uit met hun kuilen in het palingseizoen. De vissers die daar al actief waren, keken het kunstje af en zo kon Heerwaarden uitgroeien tot een centrum voor ankerkuilvisserij op de Rijn. Ook Hardinxvelders visten met speciaal gebouwde schokkers (nu Waalschokkers genoemd) op de Rijn. Ook hier verving de door Moerdijk geëxporteerde techniek de oudere kleinere vistuigen.

Inmiddels is deze vorm van riviervisserij al lang verleden tijd. Hoogtijdagen op de Rijn waren de jaren rond de Eerste Wereldoorlog. Daarna werd het snel minder. Op Hollands Diep en Haringvliet is ook na de Tweede Wereldoorlog nog gevestigd, maar de uitvoering van de Deltawerken, vooral de afsluiting van het Haringvliet in 1970, maakte een einde aan de mogelijkheid om met de grote ankerkuilen te vissen.

²⁴ Martens, *Schokkermannen en bootvissers*, 108.

²⁵ Idem, 111.

²⁶ Idem, 117.

²⁷ Von Brandt, *Fish catching methods*, 3.

²⁸ *Dagblad De Stem*, 24 januari 1989.

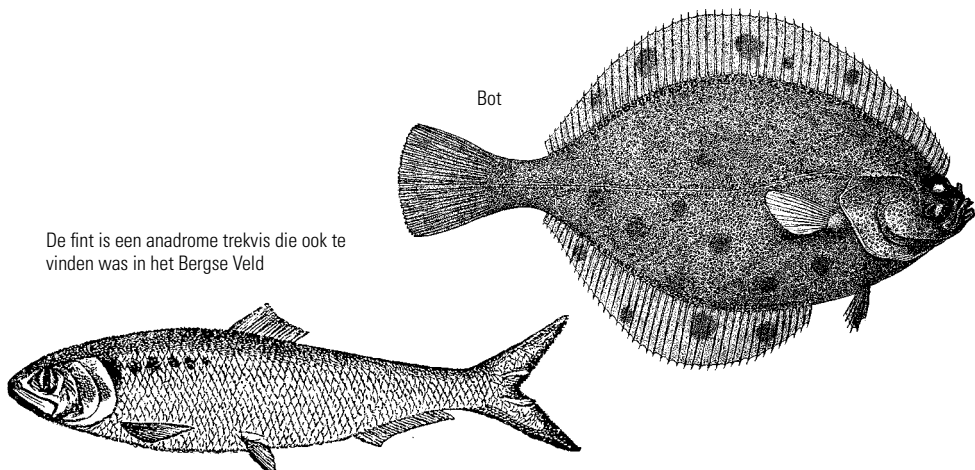
²⁹ Von Brandt, *Fish catching methods*, 226.

Voor we ons gaan bezighouden met zalmvisserij is een opmerking over de problematische verhouding tussen die zalmvisserij en de ankerkuilers op zijn plaats. De bloeitijd van de ankerkuilvisserij valt samen met de tijd waarin er sprake was van een ernstige achteruitgang van de zalmstand. Niemand wist goed hoe het kwam dat het aantal zalmen zo vermindert en al snel wezen de zalmvisserij naar de ankerkuilen en beschuldigden die van het 'versmoren' en wegvangen van zalmbroed dat naar zee trok. De overheid nam deze klachten serieus en ze zijn aanleiding geweest tot het eerste wetenschappelijke visserijonderzoek in Nederland, uitgevoerd door P.P.C. Hoek en C.J. Bottemanne.³⁰ Hun rapport verscheen in 1888. De conclusie was dat de ankerkuilen geen schade aanrichtten aan de zalm- en elftstand. De klachten hielden echter aan en tien jaar later herhaalde Hoek het onderzoek. Hij moest toen constateren dat er wel degelijk sprake was van schade aan de zalmstand door de kuilers, vooral als die op aas voor de aalkubben visten. Als oplossing stelde Hoek voor om de plaats tot waar de kuilers aas mochten vangen verder zeewaarts te verplaatsen. De problemen waren daarmee voor een groot deel van de baan.³¹

De zalm van het Bergse Veld³²

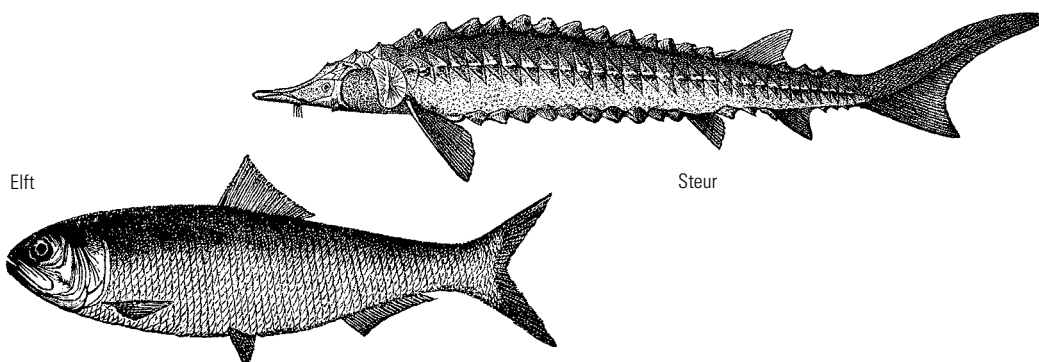
Een paar eeuwen lang was het Bergse Veld, de plaats waar nu de Biesbosch ligt, één grote watervlakte. Het Biesboschlandschap zoals wij dat nu kennen, is pas in de negentiende eeuw ontstaan. In de tijd waarop we ons nu gaan richten, de hoogtijdagen van de zalm, globaal de zestiende en zeventiende eeuw, was er van conflicten tussen ankerkuilers en zalmvisserij nog lang geen sprake. Conflicten waren er wel – meer dan genoeg zelfs – maar zoals we zullen zien, hadden die een totaal ander karakter.

In de Verdrongen Waard, zoals het Bergse Veld of de Biesbosch indertijd in de archieven meestal heette, zat de gebruikelijke zoetwatervis: karper, brasem, voorn, snoek, baars, et cetera. Ook vis van het brakke water, zoals de bekende spiering en bot (platvis), kwam er voor. Het belang van de visserij op die soorten viel echter volledig in het niet bij de rijkdom aan zalm, elft en steur, de belangrijkste producten van de Waard. Zalm, elft en steur zijn trekvis van het anadrome soort: zeevis die de rivier opzwemt om te paaien. Paling is een katadrome trekvis. Die leeft in het zoete water, maar trekt juist naar zee om zich voort te planten. De opbrengsten van de zalm- elft en steurvisserij waren zo belangrijk dat de andere vissoorten in de archieven nauwelijks te vinden zijn.

De fint is een anadrome trekvis die ook te vinden was in het Bergse Veld

De belangrijkste van de drie was zeker de zalm (*Salmo salar*). Zalmen groeien op in kleine, zuurstofrijke beekjes in de bovenloop van de Rijn, ondergaan op een leeftijd tussen een en drie jaar een gedaanteverwisseling en trekken dan naar zee. Sommigen trekken na een verblijf van een jaar op zee al weer de rivier op, ze zijn dan ongeveer 60-65 centimeter lang. Dat gebeurde vaak in de zomer en daarom noemden de vissers ze ook wel 'jacobjes' (naar St. Jacobsdag, 25 juli) of op het Bergse Veld ook wel 'truytkens'. De meeste zalmen blijven langer op zee en zijn dan tussen één en anderhalve meter lang als ze worden gevangen. De vissers spraken van grote winterzalmen als ze voor 1 mei werden gevangen en van zomerzalm als dat na die datum het geval was. De trek van zalmen is niet seizoensgebonden en de dieren zorgden dan ook het hele seizoen voor inkomsten.

Voor de elft (*Alosa Alosa*) lag dat anders. Elften trokken in het voorjaar. Het begon in maart ('de eerste donder in maart pakt de elft bij de staart'), in april en mei viel het hoogtepunt van de trek en in juni was het afgelopen. De elft is qua soort verwant aan de haring maar wordt veel groter, tot maximaal 70 centimeter. De meeste exemplaren waren ongeveer 50-60 centimeter groot. Elft was lekkere vis en daarmee als product zeer geliefd.

Dat laatste gold ook voor de steur (*Acipenser Sturio*), die weliswaar in veel kleinere aantallen dan zalm en elft werd gevangen maar door zijn omvang en gewicht grote indruk maakte. Een steur kan tot maximaal zes meter lang worden. Zo groot waren ze hier meestal niet – de meeste zullen zo tussen de een en twee meter lang zijn geweest – maar exemplaren van een meter of drie of nog wat langer kwamen toch ook geregeld voor.³³ Steuren paaiden vooral in het voorjaar. Na augustus liepen de vangsten terug hoewel er ook in oktober nog wel eens een exemplaar in de netten terecht kwam. Een soldaat die in 1833 in verband met de Belgische Opstand in Drimmelen ingekwartierd lag, heeft zijn belevenissen daar opgetekend. Hij schrijft hoe een steur van 274 pond (die zal dus zeker een meter of drie lang geweest zijn) met zijn staart een jongen van veertien jaar omver sloeg. Diezelfde soldaat heeft ook een oordeel over de smaak van zalm, elft en steur. Hij was nooit liefhebber van vis, schrijft hij, maar de zalm beviel hem steeds beter. Elft vond hij niks; die smaakte hem niet, of hij nu gebakken, gekookt of gestoofd was. Over steur was hij ronduit enthousiast: zijn hospita maakte er een zeer lekker gehakt van dat volgens hem geheel het voorkomen en de smaak had van gebraden kalfsgehakt.³⁴

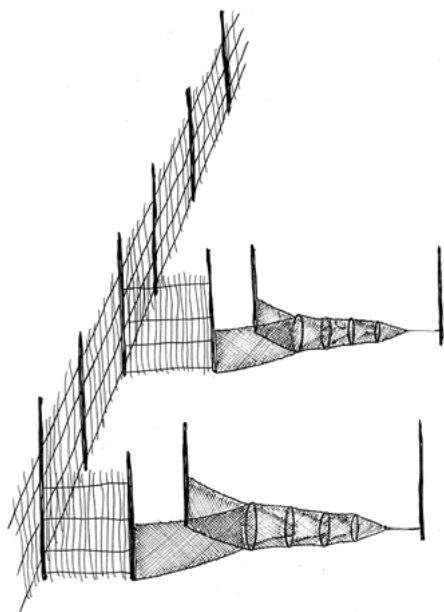
³⁰ Martens, *Schokkermannen en bootvissers*, 53

³¹ Idem, 85.

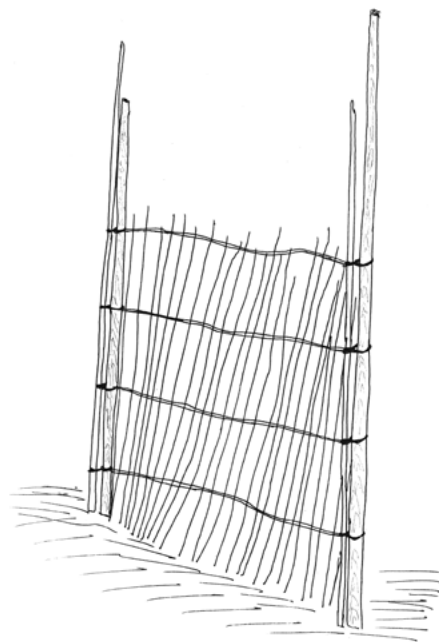
³² Dit gedeelte over de visserij op het Bergse Veld is gebaseerd op Martens, *De zalmvissers van de Biesbosch*.

³³ De laatste in Nederland gevangen steur (in 1952) was 2,60 m lang en woog ruim 100 kilo. Van Drimmelen, *Schets*, 84.

³⁴ Rehm, 'Pieter de Quack', 24.

Tekening van een zalmsteek. Voor de overzichtelijkheid zijn er maar twee fuike aan bouten weergegeven. In werkelijkheid stonden er veel meer, aan beide zijden.

Constructietekening van steek en bout. De zware eindpalen werden in de grond geslagen. Het wilgenteen netwerk werd daaraan vastgebondseld en kon desgewenst eenvoudig worden vervangen.

De vis van de Verdrongen Waard werd gevangen in fuike, die geplaatst waren aan zogeheten 'steken': een soort schuttingen, bestaande uit lange rijen palen die waren verbonden met vlechtwerk van wilgenteen zodat een grofmazig net ontstond. Aan weerskanten van de steek stonden op regelmatige afstanden uitbouwsels, de 'bouten' waaraan de fuike waren bevestigd. De fuike zaten aan beide kanten van de steek, zodat zowel bij eb als bij vloed kon worden gevestigd. Steken kwamen in het hele rivierengebied voor, maar het plaatsen ervan was aan strenge regelgeving gebonden. Ze konden in de stroom nogal wat meedrijvend vuil verzamelen en ze waren hinderlijk voor de doorgaande scheepvaart. In de Verdrongen Waard lag dat anders, daar was visserij de hoofdzaak en hadden de steken het primaat. Op de kaarten is goed te zien hoe groot de steken waren (zie afbeeldingen). De kleinste ('Dronckenoot' geheten) was altijd nog 150 meter lang en daarmee groter dan een gewone riviersteek. De Steek van Hoekenisse (oostelijk gelegen) was het langst: bijna vijf kilometer. Ten behoeve van de scheepvaart was in het midden een opening gemaakt, het zeilgat, zodat de schippers niet helemaal om de steek heen hoefden.

Zalm die het zoete water optrekt om te paaien is gewend stroomopwaarts te zwemmen. Daarom waren de steken dwars op de stroomrichting geplaatst. Zalm trekt vooral bij eb, als het water afgaat. Bij opkomend water voelen ze de stroom verminderen, raken daardoor licht gedesoriënteerd en zwemmen wat doelloos rond. Op het Bergse Veld was daarvoor plaats genoeg en op die manier kwamen ze heel vaak in een van de fuike terecht. De vissers lichtten de fuike bij laag water. Als ze uitvoeren vanuit Geertruidenberg hadden ze dus stroom mee. Terugvarend wast ook het geval, want het is maar een uurtje dood tijd die tijd hadden ze meestal wel nodig. Met opkomend water gingen ze dan naar huis.

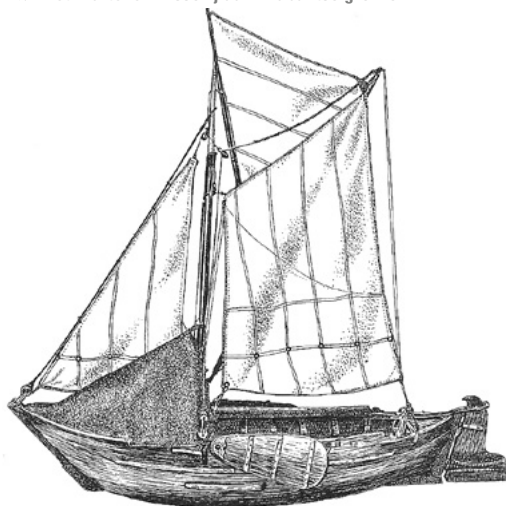

Kaart uit de achttiende eeuw, die de situatie weergeeft zoals die omstreeks 1620 was. De kaart is een kopie van een zeer onduidelijk origineel uit 1625 (Nationaal Archief, collectie Hingman)

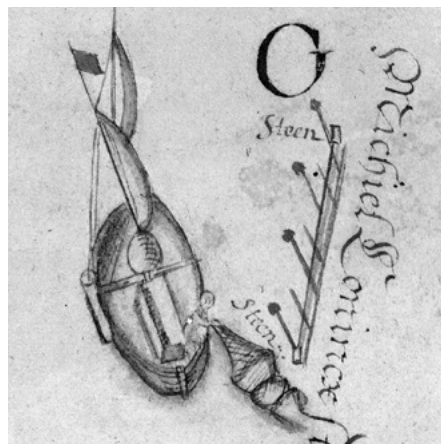
Groot onderhoud van de steken gebeurde in het vroege voorjaar. Onder het toezien van de 'controleur van de afslag' (een algemeen toezichthouder, niet alleen op de afslag) keken 'gezworen (beëdigde) meters' na of de steken nog op de goede plek stonden en of er ander onderhoud nodig was. Vanwege de winterstormen en schade door ijsgang was dat meestal het geval. Tijdens het seizoen controleerden men maandelijks. Als in maart de elft kwam, moest alles uiteraard klaar zijn. De weersomstandigheden maakten werken op de grote steken in de periode van eind november tot eind februari onmogelijk. Na de betrekkelijke rust van de winterperiode zorgde de meestal massale elfttrek voor handvol werk. Het seizoen begon dus meteen met grote drukte.

De huidige situatie in de Biesbosch met de zalmsteken zoals ze er omstreeks 1620 lagen eroverheen geprojecteerd. Omdat de basiskaart (zie vorige afbeelding) vermoedelijk niet helemaal correct is, zal deze projectie dat ook niet zijn. Groot zullen de verschillen niet zijn, vermoedelijk moeten de steken een aantal meters in zuid-zuidoostelijke richting verplaatst worden. Duidelijk blijkt hoe zeer het landschap veranderd is.

Negentiende eeuws model van een Biesboschschiutje uit het Maritiem Museum te Rotterdam. Dit type scheepje was in de vroege zeventiende eeuw al op de zalmsteken in gebruik.

Detail van de eerder afgebeelde kaart met de zalmsteken, situatie 1620. De er op afgebeelde scheepjes komen overeen met het origineel uit 1625 en ze lijken zeer sterk op het Rotterdamse model van het Biesboschschiutje.

Als de fuiken gelicht waren, brachten de vissers hun vangst naar de afslag van Geertruidenberg, waar die meestal werd opgekocht door 'vischcoopers', handelaren. De scheepjes van de vissers waren voorzien van zogeheten 'bunnen': een waterdicht ruim dat in verbinding stond met het buitenwater zonder dat de vis eruit kon. Zo kon de vis levend worden aangevoerd. Levende vis is verse vis.

Het gebied waar nu de Biesbosch ligt, was vóór 1421 een grote polder, de Grote Waard van Zuid-Holland. Het was vruchtbaar land, maar het lag erg laag en regelmatig hadden de bewoners met overstromingen te kampen. Toen in november 1421 een combinatie van springtij en zeer zware storm de bekende Sint-Elisabethsvloed veroorzaakte, overstroomde de hele Waard en een deel van het land er om heen. De schade was zeer groot en zoals achteraf bleek, onherstelbaar. Het water is gebleven. Er zijn nog lang (bijna honderd jaar) plannen geweest om het gebied opnieuw in te dijken, maar het is er nooit van gekomen. De overstroming had diepe gaten geslagen en zeer waarschijnlijk werd het gebied in het voorjaar na de overstroming al voorzichtig bevestigd. Naarmate het water er langer stond, namen de visserijactiviteiten toe. Waarschijnlijk in verband met de plannen tot herstel heeft het tot 1516 geduurd voordat een commissie werd ingesteld die moest uitzoeken hoe het zat met de visrechten in de Verdrongen Waard. Al die tijd betaalden de vissers geen pacht; vanaf ongeveer 1525 moest dat wel.

Op grond van de pachtsystemen die zijn gehanteerd en veranderende kenmerken van het landschap (of liever gezegd: het viswater) is het mogelijk een periodisering aan te brengen. De al genoemde 'pachtloze tijd' heeft geduurd tot circa 1525. Het toen ingevoerde pachtstelsel was nogal fraudegevoelig en gaf ook aanleiding tot veel conflicten tussen vissers onderling. Daarom is al betrekkelijk snel, in 1560, een ander pachtstelsel ingevoerd, waarna een derde periode intrad, een tijd van betrekkelijke rust en bloei die duurde tot in de achttiende eeuw. Vanaf het midden van die eeuw begint de rentmeester zich zorgen te maken over het teruglopen van de zalmstand; ook neemt de verzanding van de Verdrongen Waard in die tijd snel toe. In de getijdendelta begint zich zo tegen het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw bij laag water al het killen- en krekengebied af

te tekenen dat later de Biesbosch zou worden. In die kreken wordt nog wel op zalm gevestigd, maar niet meer op de schaal waarop dat in de zeventiende eeuw gebeurde. Het graven van de Nieuwe Merwede in de tweede helft van de negentiende eeuw betekende de doodsteek voor de zalmvisserij. Een nieuw aangelegde dijk sloot de kreken van de Biesbosch aan de noordzijde af en noodgedwongen ging de zalm voortaan via de Nieuwe Merwede richting paaiplaatsen en liet de Biesbosch voor wat die was.

Voordat tegen 1280 de Grote Waard rondom gesloten werd, stroomde de rivier de Maas dwars door het poldergebied. Daarna werd, tot de Sint-Elisabethsvloed van 1421, de binnengedijkte rivier de hoofdontwatering van het gebied. De Maas vormde in de zestiende eeuw de grens tussen het rechtsgebied van de graaf van Holland en dat van de graaf van Nassau, die ook heer van Geertruidenberg was en het gedeelte bezuiden de Maas in leen had. Zoals hiervoor al gemeld, werd aanvankelijk in het overstroomde gebied gevestigd zonder dat de vissers pacht betaalden. Toen duidelijk werd dat herstel van de dijken er niet meer in zat, is een pachtsysteem ingevoerd dat vanaf ongeveer 1525 van kracht werd.

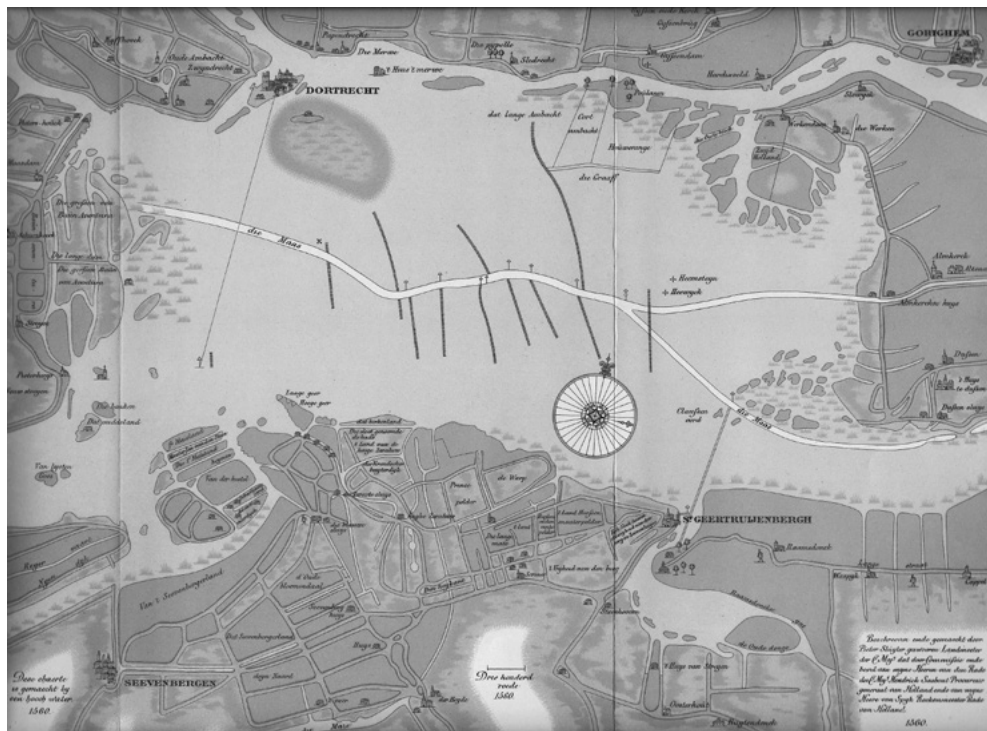
Inmiddels stond de Verdrongen Waard vol zalmsteken en zoals dat met viswater gaat, waren er plekken waar goed en plekken waar minder werd gevangen. Vissers moesten voortaan pacht betalen per lengte steek die ze huurden, het 'roeygelt' (van roede, een lengtemaat; ongeveer 3,75 meter). Daarnaast betaalden ze 'vroom', een soort provisie die afhankelijk was van de kwaliteit van het perceel en van de vangst. Dat vroom varieerde van de tweede penning (50%) van de vangst voor een goed perceel tot de achtste penning (toch nog 12,5%) voor een slecht perceel. De rentmeester kon daar van afwijken en regelmatig werden met pachters individuele afspraken gemaakt. Vissers die arm waren en een groot gezin hadden, hoefden vaak minder roeygelt en vroom te betalen. Dat klinkt vermoedelijk vriendelijker dan het was, want er bleven tegengestelde belangen en de rentmeester merkte tot zijn ergernis dat vooral veel vis werd gevangen op de slechte percelen die een laag roeygelt en weinig vroom deden. Hoe dat ging illustreert het volgende voorval. Op een dag in de jaren vijftig van de zestiende eeuw had Hendrik Meeusz de Hoogh een grote zalm gevangen op zijn perceel waar hij de derde penning aan vroom moest betalen. De burens pachtten een perceel dat de achtste penning deed en ze spraken af de zalm op naam van dat goedkopere perceel te laten afslaan en het verschil samen te delen. Het zoontje van de burens zou naar de afslag gaan en zeggen dat de vis van hen was. De buurvrouw had haar twijfels en dacht dat het kind dat niet zou kunnen: 'hy is so bot dat hy t selve nyet en sou weten te doen'. Dat bleek terecht want de afslager trapte er niet in. De jongen zakte door de mand en de manoeuvre mislukte. Maar vaak genoeg zal deze wisseltruc wel gelukt zijn. Er waren ook pachters die meerdere percelen bevisten (of lieten bevissen). Het was dan handig om zowel een goed als een slecht perceel te hebben en de vangsten te laten afslaan op het slechte perceel. Dat scheelde behoorlijk in vroom.

Er waren nog andere problemen. Al in de tijd dat geen pacht werd betaald, zetten de vissers hun steken op die plekken waar ze dachten de beste kans op vangst te hebben. Dat bleven ze doen, maar na de invoering van het pachtsysteem moesten ze vroom betalen. Dat was niet populair en er waren vissers die hun percelen nadat ze gekeurd waren en de waarde was vastgesteld, stiekem verder uitbouwden. Daarbij kwamen ze dan geregeld in conflict met hun burens die dikwijls ook nog een hoger vroom hadden. De zuidelijke (Brabantse) vissers die pachtten van de graaf van Nassau, hadden bovendien de neiging hun schuttingen zo neer te zetten of uit te bouwen dat ze de steken van de noordelijke (Hollandse) vissers die pacht betaalden aan de graaf van Holland, min of meer afsloten waardoor die niets meer vingen. De noordelijken braken die uitbouwsels dan vaak af. De

zuidelijken namen dat niet want die vonden dat ze niets illegaals hadden gedaan. Geregeld was het grensgebied, de vroegere loop van de Maas, dan ook het toneel van vechtpartijen tussen vissers waarbij het er niet zachtzinnig aan toeling.

Die moeilijkheden en de steeds toenemende fraude met het vroom zijn aanleiding geweest om het pachtsysteem drastisch te herzien. Omdat veel conflicten rechtstreeks te maken hadden met de grens tussen de beide pachtgebieden, besloot men om die eerst eens eenduidig vast te stellen. Ook het pachtsysteem aan de zuidelijke kant vroeg om herziening. Men ging niet over een nacht ijs. Vanaf 1556 werkte een commissie aan de voorbereiding van de herzieningsoperatie die in augustus 1560 van start ging. Op de veertiende van die maand voer een illustre gezelschap vanuit Geertruidenberg de Verdrongen Waard op om de werkzaamheden officieel van start te laten gaan. Onder hen bevond zich Willem van Oranje zelf, de Zwijger, die als heer van Geertruidenberg een fors belang bij de zaak had. Er waren twee landmeters aanwezig die namens de Prins van Oranje-Nassau en de Grafelijkheid van Holland de zaak in kaart brachten. De voormalige loop van de Maas werd bepaald en permanent gemarkeerd met bolbakens, zodat de scheiding van de rechtsgebieden zowel op locatie als in kaart voor eens en voor altijd vastlag. De kaart die door de landmeter Pieter Sluyter voor de Grafelijkheid werd gemaakt, is een uniek document. Sluyter maakte als een van de eersten in Nederland gebruik van moderne driehoeksmeting, maar schilderde de kaart nog wel op de oude wijze. De plaats van de oude steken is op de kaart ook weergegeven. Daar zou spoedig verandering in komen. In de oude situatie plaatsten de vissers de steken naar eigen believen. Ze hadden hun eigen plekken die ze soms voor perioden van zes,

Negentiende-eeuwse kopie van de bekende kaart van Pieter Sluyter uit 1560 (zie de tekst). Boven de kompasroos is goed de oude loop van de Maas te zien, de noordgrens van het Naussause gebied, met aan beide zijden zalnsteken.

tien of twaalf jaar lang pachtten. In combinatie met het vroomstelsel gaf dat problemen, omdat de rentmeester in zo'n lange periode gemakkelijk het zicht verloor op wat nu goede steken waren en welke plaatsen minder goed vingen. Daarom werd na 1560 het vroomstelsel afgeschaft. De steken kregen permanente plaatsen die door de rentmeester waren vastgesteld en die jaarlijks door meters op de juiste ligging werden gecontroleerd. Met het langdurig pachten was het ook afgelopen: voortaan waren er ieder jaar openbare verpachtingen en kon iedereen bieden op de percelen die per lengte van honderd roeden (circa 375 meter) werden verpacht. Op die manier wist de rentmeester zeker dat de beste percelen ook de hoogste pacht opbrachten. Het stelsel doet modern aan en dat was het ook.

Er was in Geertruidenberg wel een vissersgilde actief, maar het gilde had geen enkel privilege als het op pachten aankwam; ook niet-leden van het gilde konden gewoon pachten en gaan vissen. Toch was het niet alleen maar een gezelligheids- of vakvereniging. Het gilde zorgde, zij het rudimentair, voor enige sociale zekerheid. Het bemiddelde als er ruzie tussen vissers onderling was, weduwen en oude vissers werden ondersteund (meestal wel via de stedelijke armenkas, het gilde bemiddelde dan) en er was een begrafenisfonds voor de gildebroeders.

Het nieuwe stelsel werkte goed; de percelen hielden hun vaste plaatsen tot aan het einde van de visserij met deze grote steken, effectief tot aan de Franse tijd, hoewel sedert het midden van de achttiende eeuw al veel percelen samengevoegd werden in verband met opkomende verzanding. De fraude met het vroom was in dit nieuwe stelsel van de baan. Bij de openbare verpachting brachten goede percelen meer op en op die manier was het vroom min of meer automatisch ingebouwd in de pachtsommen. Ondanks dat is de illegale handel buiten de afslag om nooit helemaal verdwenen. Dat kwam doordat Geertruidenberg een oud recht had op het heffen van omzetbelasting op vis die binnen de muren van de stad werd verhandeld. Dat recht dateerde al van voor de Sint-Elisabethsvloed en het bleef gehandhaafd tot de inlijving van Nederland bij Frankrijk in 1810. Deze belasting, het 'ingeld' geheten, bedroeg de twintigste penning (5%). Om de inkomsten van de stad veilig te stellen moest alle vis gevangen op het Bergse Veld verplicht in Geertruidenberg op de afslag komen. Er viel dus niet meer zoveel zwart te verdienen als vroeger, maar de kleintjes telden toen ook al. En daarom bleven de ventjagers uit Antwerpen komen. In de tijd van het vroom waren de Antwerpse waterschepen regelmatig op het Bergse Veld te vinden, waar ze rechtstreeks van de vissers zalm kochten en zo het vroom en het ingeld ontdoken, een voor beide partijen zeer lucratieve transactie. Er was wel toezicht te water door een 'uitlegger', maar die kon niet overal tegelijk zijn en ventjagers hadden snelle schepen. De uitlegger bleef ook na de pachtherzieningen actief en dat was nodig ook. Ventjagers betaalden goed; verse zalm was altijd veel waard en een visser dikwijls arm.

Niet alle handel was zwarte handel. De meeste vis kwam, als de fuiken gelicht waren, gewoon op de afslag. Die werd daar verkocht door de afslager, op een manier zoals die ook nu nog op veilingen gebruikelijk is. Particulieren konden voor eigen gebruik ook op de afslag terecht, maar meestal ging de vis toch in partijen naar 'vischcoopers', handelaren die omringende plaatsen en markten van aanbod voorzagen.

Voordat dat gebeurde, was het zaak de handelswaar te conserveren. Vis is nogal bederfelijk en zeker in de zomermaanden moest er in een tijd zonder koeltechniek in dit verband vaak snel worden opgetreden. Niet altijd trouwens. Misschien is een van de redenen waarom zoetwatervis vroeger zo populair was wel, dat deze vis eenvoudig levend en dus zeer vers aan te voeren was. Dat gebeurde in bunschepen, of in losse bunnen of karen, die de vorm van een bootje hadden. Beurtschippers sleepten op die manier gewoon een voorraad

verse vis mee. De vis kwam zo ook levend op de markt, in houten emmers of platte bakken. Waarschijnlijk omdat er een feest was, had de rentmeester in 1609 in Geertruidenberg ten behoeve van het 'huyse van sijne vorstelijke Genade' gekocht: '17 kerpers, 24 snoecken, 14 baerssen, 4 wijnden, 4 palingen, 10 brasemen en een truytken'. De vis werd met een 'expres schuyte (...) levendich in een kaer' naar Den Haag gebracht. Dat levend houden ging er niet altijd even diervriendelijk aan toe, wat de handelswaar kon beschadigen. Bovendien kon vis op die manier niet erg lang bewaard worden. Dat moest soms wel, gezien de tijd die transport toen kon nemen en daarom rookte, zoutte en 'zultte' men de vis. Roken was populair, vooral bij zalm. Zalm is nogal vette vis en die laat zich gemakkelijker roken dan zouten. Bovendien maakt roken de vis smakelijk en lang houdbaar. Afhankelijk van de gebruikte techniek is gerookte vis van een paar weken tot zelfs enkele maanden houdbaar. Ook gezouten vis kan lang houdbaar zijn en zouten was dan ook een belangrijke conserveeringstechniek, al was het wel een dure. Wij zijn gewend aan goedkoop zout, maar vroeger was zout behoorlijk prijzig. Daarom werd de vis ook vaak 'gezult', ingelegd in het zuur (azijn). Dat ging niet altijd goed. In 1661 correspondeerde een Antwerpse handelaar met zijn Geertruidenbergse partner over de versheid van vaatjes steur waarover hij klachten had. 'Compeer, saluut', schrijft hij. Hij vond de vis kwalitatief ernstig beneden peil, er was niet een vaatje bij 'oft daer is reuck onder' en dus had hij 'deselve altemael met vrisse asijn opgevult ende schijven van gesaute lemoen op gedaen'. Dat was nodig, want de partij moest nog verder door naar Brussel.

Geertruidenberg had een oude relatie met de Zuid-Brabantse en Vlaamse steden. Er ging veel vis naar Antwerpen, Mechelen, Leuven, Gent, Brussel enzovoorts. Soms onderhandelde men daarover op stedelijk niveau. Zo kwam in de vroege zestiende eeuw de stadsbode van Leuven ieder voorjaar naar Geertruidenberg om afspraken te maken over de leverantie van vis tijdens de vastenperiode. De vis werd meestal over land naar die plaatsen vervoerd, met paard en kar. Een bekende Geertruidenbergse vishandelaar uit de eerste helft van de zeventiende eeuw, Hendrick Cornelisz van Flitterwijck, was van origine voerman. Hij kon niet schrijven en als hij moest tekenen deed hij dat met zijn 'hantmerck', een gestileerde rijzweep. Lezen kon hij vermoedelijk wel. Zijn vrouw Geertrui Claesz was beide kunsten machtig. Dat moest ook wel, want Hendrick was bij zijn tochten naar Zuid-Brabant en Vlaanderen vaak wekenlang van huis en dan moest Geertrui de zaak doen. Ze kocht en verkocht op grote schaal zalm en andere vis. Ze hield de boekhouding bij, dat wil zeggen, ze schreef iedere transactie die ze deed, soms kris kras door elkaar, in een groot dik schrift. Als de geleverde vis betaald was, zette ze een kruis door de betreffende aantekening. Ze voerde ook de correspondentie met handelspartners en rekende af met de inmeester van de afslag. Die boekhouding was cruciaal, want zoals gebruikelijk in de zeventiende eeuw, gebeurde alles op krediet. Eerst moest er geleverd zijn, dan werd er pas betaald. Soms geschiedde dat op vaste afrekendata; bamis, 1 oktober, was daarvoor een bekende datum. Geen boter bij de vis dus. Deze zeer zelfstandige rol van koopmansvrouwen was in de zeventiende eeuw gebruikelijk. Buitenlanders verbaasden zich daar nog wel eens over.³⁵

Naast de handel en het vissen zelf was er veel bedrijvigheid rondom vis en visserij. Er waren kuipers, rokerijen, scheepswerfjes, benodigdhedenhandelaren, toezichthouders, speciale visdragers, vistellers, viskorvers enzovoorts. Geertruidenberg is altijd een garnizoensstad geweest en dat zal ook regelmatig voor nogal wat drukte hebben gezorgd, maar het burgerleven werd voor een groot deel beheerst door vis en vishandel. In de zeventiende eeuw waren er globaal zo'n 150 vissers op het Bergse Veld actief, die samen dus voor nogal wat omringende werkgelegenheid zorgden. Per jaar vingden de vissers ongeveer 16.000

zalmen, in het voorjaar brachten ze ruim 60.000 elften de stad in. Het aantal steuren lag wat lager: per jaar zo'n twee- tot achthonderd, rekening houdend met het seizoen toch altijd nog tussen tien en twintig van deze enorme dieren per week. Het ingeld dat de vissers op de afslag betaalden, was goed voor ongeveer 20% van de totale stadsinkomsten; in de tweede helft van de zeventiende eeuw zelfs voor 35-50%. In diezelfde zeventiende eeuw bedroegen de gemiddelde pachtopbrengsten een kleine 20.000 Karolus guldens per jaar; dat was ongeveer 40% van de totale omzet aan legaal aangevoerde vis ter plaatse.

Na de goede jaren van de zestiende en zeventiende eeuw begonnen er in de achttiende eeuw veranderingen op te treden. De eerste helft van die eeuw liet een soms forse vermindering van de vangsten zien. Na ongeveer 1750 herstelden die zich weer, maar dat leidde niet tot grote voorspoed voor de vissers.³⁶ Dat kwam mede vanwege het feit dat er te veel vissers werkzaam waren, waardoor de spoeling dun werd. In de loop van de achttiende eeuw nam de verzanding van het Bergse Veld nogal toe. Er werden steeds meer percelen geclusterd en naar het einde van de eeuw toe waren er bij laagwater zoveel zandplaten ontstaan dat het vissen met de grote zalmsteken steeds moeilijker werd. De rentmeester liet proeven doen met drijfnetvisserij in de geulen en killen, een arbeidsintensieve methode die minder opleverde dan de traditionele steekvisserij. Een groot succes was het niet en ook in de negentiende eeuw bleef men met fuiken vissen op zalm. Het einde voor de zalmvisserij op het Bergse Veld kwam tegen het midden van de negentiende eeuw toen men besloot in verband met afwateringsproblemen op Rijn en Waal de Nieuwe Merwede te graven. De dijk die tussen Werkendam en de Anna Jacominaplaat tegenover Lage Zwaluwe kwam te liggen, maakte dat de zalm niet meer zijn traditionele route stroomopwaarts kon kiezen en in plaats van via de kreken en killen van de Biesbosch noodgedwongen langs de Nieuwe Merwede moest. Dat betekende het einde van de gerichte visserij op zalm in het Bergse Veld.

De grote zegens van de Nieuwe Merwede

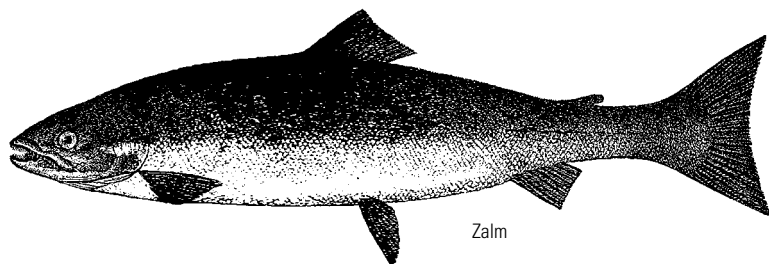
Zalm die vanuit zee de rivieren opzwemt om te paaien keert altijd terug naar het water waarin hij geboren is. De dieren navigeren daarbij op geur: ze ruiken waar ze vandaan komen. We zagen hoe de Verdrongen Waard langzaam verzandde. Verder stroomopwaarts ontstonden daardoor afwateringsproblemen en men besloot die op te lossen door een paar grote Biesboschkreken dieper en breder te maken, zodat het water sneller weg kon. Het gekozen traject liep van de Kop van de Oude Wiel, even ten westen van Werkendam, via Groote Hel en Gat van de Kielen naar de Amer en we kennen het tegenwoordig als Nieuwe Merwede. Aan de zuidzijde daarvan kwam, zoals al even aangestipt, een geheel gesloten dijk te liggen, van Werkendam tot de Anna Jacominaplaat op de noordoever van de Amer, tegenover Lage Zwaluwe. Het werk begon in 1861 en in 1874 was het klaar, al moest er nog wel wat nagebaggerd worden.

Al voordat de werkzaamheden waren begonnen, in 1854, had een zalmhandelaar uit Krimpen aan de Lek de Minister van Financiën gevraagd een zegenvisserij in de nieuwe rivier te mogen beginnen.³⁷ Aanvankelijk voelden de autoriteiten weinig voor een groot-schalige manier van vissen op die plaats, want dat zou vooral hinder voor de scheepvaart opleveren en ook zou de waterafvoer verstoord kunnen worden. Ruim vijftien jaar later,

³⁵ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 19-22; Beliën e.a., *Gestalten*, 248; Schama, *Overvloed en onbehagen*, 422.

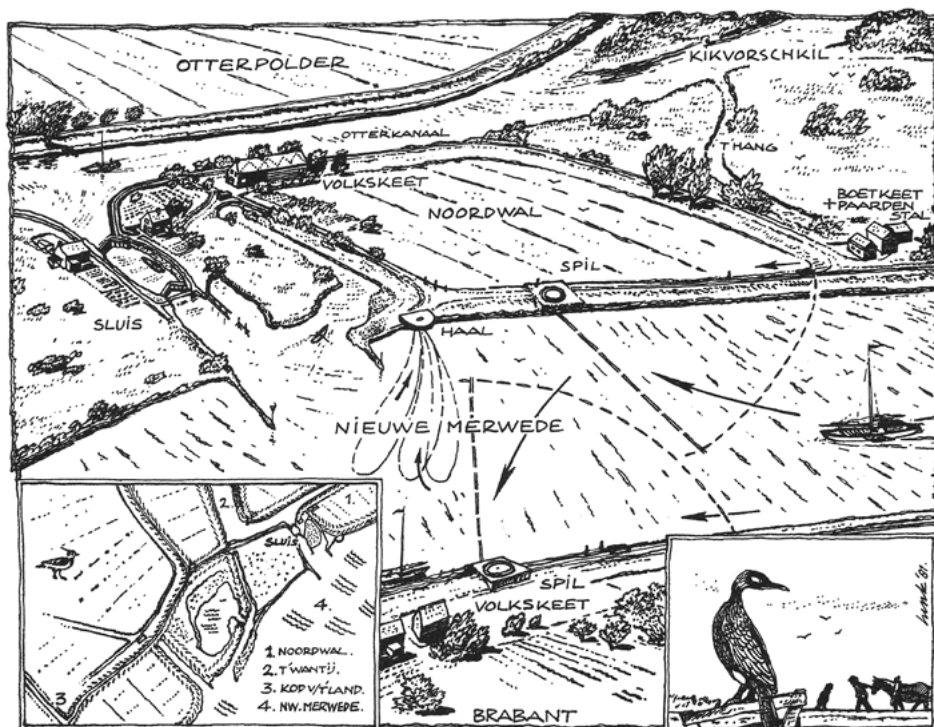
³⁶ Zie: Martens, 'Visserij en Geerttruidenberg in de achttiende eeuw'.

³⁷ Van Wijk, *Heden en verleden*, 25; Martens, 'Vis uit het binnenwater', 310-313

tegen 1870, lukte het wel. Er kwam toestemming om aan de Dordtse kant, op het polder-tje de Nieuwe Kat, vlak bij de Ottersluis een zegenvisserij te starten. De overheid bedong een nogal hoge pacht en een economisch succes was het niet. In 1881 waren er nieuwe verpachtingen en het was duidelijk dat de eerder betaalde hoge bedragen aan pacht fnuikend werkten voor de visserij. Twee nieuwe inschrijvers, zalmhandelaren wonende in Kralingse Veer, werden pachter onder veel gunstiger voorwaarden. Kralingse Veer, pal naast de huidige Brienoordbrug, was inmiddels uitgegroeid tot het centrum bij uitstek voor de zalmhandel in zuid Nederland. De nieuwe pachters pakten de zaken groots aan. Ze investeerden flink, breidden de relatief kleine zegenvisserij fors uit en reorganiseerden het werk naar industrieel model, met arbeider-vissers in loondienst en werk in ploegen. Ook kwam er een stoomboot voor het werk met de grote zegen. De opbrengsten waren er naar.

Tekening van de zegenvisserijen aan beide oevers van de Nieuwe Merwede. De tekenaar heeft de zegens iets te groot weergegeven. In werkelijkheid kwamen ze net tot aan de helft van het vaarwater (Collectie Wim van Wijk)

Mannen die een kleine handzegen binnenhalen. Potloodtekening W.J. Dijk (Fries Scheepvaartmuseum, Sneek).

Deze grote stoomzegenvisserij op de Nieuwe Merwede was niet uniek voor Nederland. Vroeger werd onderscheid gemaakt tussen handzegenvisserijen en deze grote zalmzegen. De grote zegen visten vooral op de benedenrivieren in het getijdengebied; de netten werden er uitgebracht met behulp van een stoomboot en gehaald met een stoomspil of met paarden. In 1916 waren er nog een tiental grote zegen actief: drie op de Nieuwe Maas, een op de Lek bij Ammerstol, een in het Spui, drie op de Oude Maas (Klein Profijt) en twee op de Nieuwe Merwede.³⁹ Tijdens het interbellum hebben ze allemaal hun activiteiten gestaakt. De grote zegen vormen de toch enigszins grootse en meeslepende zwanenzang van de zalmvisserij in Nederland. Het is hier niet de plaats om in te gaan op de redenen van de

De haal tijdens het binnenhalen van de grote zegen. Op de achtergrond de stoomboot die het net uitbracht en rechts het paard voor de spil.

Paard met haalspil voor de grote zegen. De foto is gemaakt op een klepvlot bij Herwijnen.

ondergang van de zalm – daar lag een complex van factoren aan ten grondslag – maar dat er met de zalmstand iets aan de hand was, was eind negentiende eeuw zeer duidelijk. In 1885 sloten de Rijnsoeverstaten die met zalmvisserij te maken hadden (Duitsland, Nederland, Zwitserland, later ook Frankrijk) het Zalmtractaat, bedoeld om ‘ter vermeerdering van den zalmstapel’ de visserij te regelen. Voor Nederland hield dat in dat niet meer met twee zegens tegelijk mocht worden gevist en ook niet meer op zondag. Het mes sneed van twee kanten: er ging meer zalm richting Duitsland en de paaiplaatsen en bovendien kon de zondagsrust worden geëerbiedigd. Er werkten veel straf hervormde Hardinxvelders op de grote zegens van de Nieuwe Merwede, maar ook veel vissers uit de eveneens hervormde plaatsen Werkendam en Woudrichem; zowel op de Hollandse als op de Brabantse wal. Al waren de Werkendammers wat godvrezender dan de Woerkummers, vermoedelijk. Overigens waren er langs de Brabantse grenzen ook kleinere zegens actief. Zo viste men voor Moerdijk met de handzegen op zalm bij de Sassenplaat en ook in het killen- en krekengebied van de Biesbosch, het oude Bergse Veld, was de handzegen volop in gebruik. Al met al werkte er nog behoorlijk wat volk op de grote zegens, zo’n honderd tot honderdtwintig mensen.³⁹ Niet het hele jaar door: er was een gesloten tijd en in de wintermaanden lag de visserij meestal stil. Er was dan ook een veel kleinere groep het hele jaar ‘vast’ in dienst om voor onderhoud en dergelijke te zorgen.

De grote zegens werkten alleen bij afgaand water. Het komen en gaan van het getij bepaalde het arbeidsritme. Zalm zoekt zijn weg stroomopwaarts en als het vloed wordt, neutraliseert die de stroom en zwemmen de zalmen wat doelloos rond. Met de komst van de ebstroom trekken ze weer verder. Dan begon het vissen.

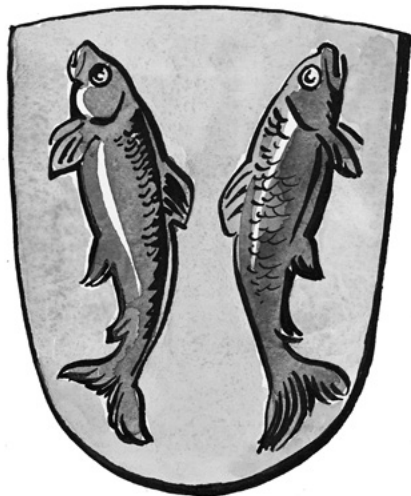
³⁹ Hoek e.a., *Verslag Staatscommissie, II*, 185-186.

⁴⁰ Van Wijk, *Heden en verleden*, 60.

Aan het begin van de zegenkade, ongeveer anderhalve kilometer stroomopwaarts van de grote haal, begonnen de vissers met het schieten van het net. Dat lag keurig opgevouwen op een zegenboot. Een stoomboot trok die de rivier op, terwijl twee vissers het net in het water brachten. Aan de walkant werd het net zo dicht mogelijk bij de kade gehouden, via een ijzeren schijf die op een rails liep. Dit om te voorkomen dat de zalmen tussen kade en net zouden ontsnappen. Als het net voor de volle lengte van zo'n tweehonderd meter was uitgevaren en het dus dwars over de rivier lag, liet men het rustig met de stroom meedrijven. De man op de kade zorgde er voor dat de kadekant van het net wat achterbleef bij de rivierkant. Als zo drijvende ongeveer de helft van de afstand tot de haal was afgelegd, liet de boot het net los, en bracht een lange lijn uit van het net naar de haal. Via de stoomspil op de haal (of eventueel met behulp van paardenkracht) werd deze aanrijlijn ingehaald, totdat het net bij de haal lag. De man op de kade, de ka-loper, was weer wat achtergebleven en zodoende vormde het net nu een grote boog tussen haal en ka-loper. Die bracht zijn eind ook naar de haal, waardoor het net in een grote lus bij de haal kwam te liggen. De stroom nam vervolgens die lus mee, zodat men hem met hulplijnen kon overbrengen naar een iets verderop gelegen kleinere haal. Daardoor kwam de grote haal weer vrij voor de volgende zegen. Intussen waren vissers met behulp van schepnetten bezig de vis die in de lus opgesloten zat er uit te scheppen en in beunen te doen, waar hij levend bewaard werd. Als het net leeg was, werd het op de kleine haal binnengetrokken en weer opgevouwen voor volgend gebruik (zie tekening pagina 133). Voordat het halen begon, waren collega-vissers al bezig met het uitbrengen van de volgende zegen. Zalm was kostbaar, dus er moesten er zo weinig mogelijk ontsnappen.

Woudrichem

Woudrichem, gelegen op de plaats 'Waar Maas en Waal te zamen spoelt, en Gorkum rijst van ver', zoals Tollens schreef, is een echte vissersplaats. Het stadje profileert zich ook als zodanig. Op het stadswapen staan twee zalmen, er is een visserijmuseum, in de haven ligt een waalschokker voor de ankerkuilvisserij en tussen de schepen van de bruine vloot ligt er een replica van een galg, een drijvende inrichting om zalm te vangen. Dat koesteren van de traditie is terecht. Woerkum, zoals de inwoners zelf zeggen, is een echt vissersplaatsje en een zeer merkwaardig vissersplaatsje bovendien. Want hoewel de visserij in de stad dominant aanwezig was en er ook nogal wat vissers woonden, beschikte Woudrichem slechts over een beperkt areaal aan viswater. Dat drukte de inkomsten. De vissers stonden bekend als arm en ze hadden (begrijpelijk) de neiging de grenzen van het viswater te overschrijden. Woerkummers maakten vooral naam als stropers.

Het stadswapen van Woudrichem met de twee zalmen
(Brabant-Collectie, Bibliotheek Universiteit van Tilburg)

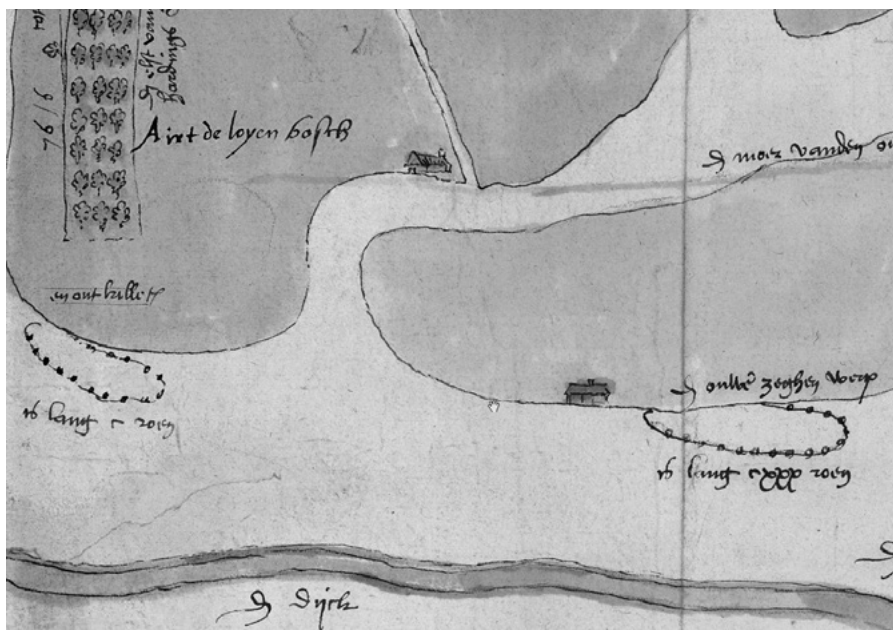

De vismarkt te Woudrichem door G. Lamberts (Brabant-Collectie, Bibliotheek Universiteit van Tilburg)

Woudrichem is oud. Onder de naam Waldricheshem komt het in de negende eeuw al voor in de archieven van de Sint-Maartenskerk in Utrecht en in 1356 kreeg de plaats stadsrechten. Gezien de ligging en het belang van voedselproductie in de middeleeuwen moet er vanaf het ontstaan sprake geweest zijn van visserij. In 1362 kreeg de stad het 'eeuwigdurend' visrecht van de Heer van Horne, wel 'op horen vijften penninc'.⁴¹ Net als in Geertruidenberg moest een deel van de opbrengst afgedragen worden aan de heer en ook hier gold de verplichting alle gevangen vis in Woudrichem aan te voeren. En de vissers waren verplicht te vissen, want de heer wilde zijn inkomsten wel veilig stellen, uiteraard.

Dat vissen gebeurde toen al met zegens en drijfnetten. In de stukken is sprake van 'worpen' en de 'vlu', beide zeer oude technieken. Een zegenworp is een strandje aan de oever van de rivier van waaruit met een groot rechthoekig net werd gewerkt. Met een bootje voer men een groot rechthoekig lang net in een wijde boog uit en trok dat vervolgens met een aantal mannen weer binnen. Een vloei (vlu) of drijfnet werkte anders: dat omsloot de vis niet, maar dreef als een gordijn in het water. Het was een driewandig net, dat wil zeggen dat het uit drie lagen bestond: twee aan de buitenkant met zeer grove mazen en een wat ruimer net daar tussenin, met veel fijnere mazen. Vis die er tegenaan zwom nam het middelste ruime net mee door de grote mazen en raakte zo verstrikt.

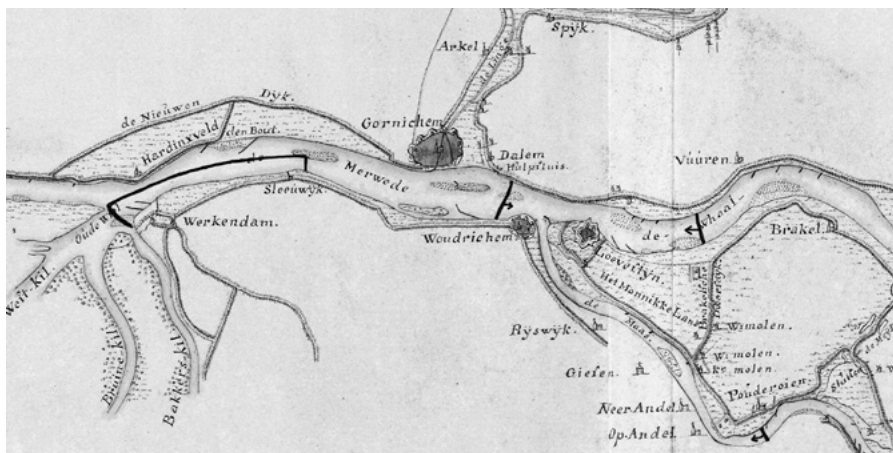
41 Van Straten, *Woudrichem*, 64.

Detail van een kaart van de Verdrongen Waard met daarop enkele kleine zegenworpen, zestiende eeuw (Nationaal Archief, collectie Hingman)

Het Woudrichemse viswater lag op de Maas (de tegenwoordige Andelse Maas) van Andel tot aan Woudrichem zelf, aansluitend op het water van Merwede en Waal dat bevestigd mocht worden vanaf de oostgrens van Gorinchem, die bij Dalem lag en de westgrens van het viswater van Brakel, ongeveer halverwege Loevestein en Brakel. Bovendien hoorde de zuidkant van de Merwede nog tot het Woerkumse viswater, vanaf Sleeuwijk tot aan de Kop van de Oude Wiel (de tegenwoordige Nieuwe Merwede), dus voor Werkendam langs. Op zich duidelijke grenzen, maar op het water niet duidelijk zichtbaar. De vissers zaten dan ook nogal eens – letterlijk – in elkaars vaarwater en het is niet verbazingwekkend dat dit

Kaart met daarop aangegeven het Woudrichemse viswater, te weten de helft van een riviervak voor Werkendam; een gedeelte van de Waal van Dalem tot bijna bij Vuuren en de (Andelse) Maas tot even voorbij Andel (Basiskaart: Nationaal Archief, collectie Hingman)

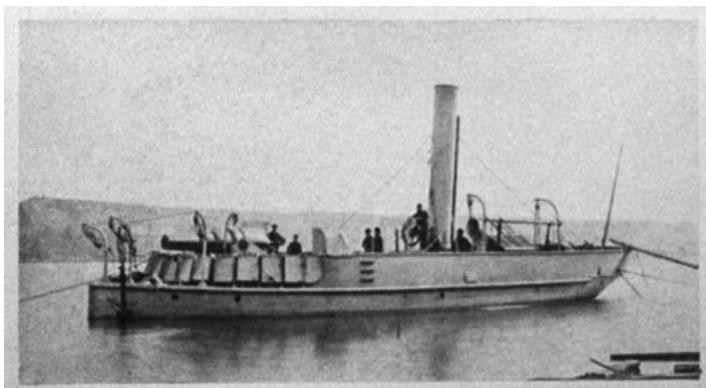

regelmatig aanleiding tot problemen en conflicten gaf, een oud verhaal. Het was ook maar weinig viswater waarover de vele Woudrichemse vissers konden beschikken.

Vermoedelijk waren de Woudrichemse vissers al in de middeleeuwen verenigd in een vissersgilde dat zoals gebruikelijk regels stelde aan de visserij. De gildebroeders moesten om te beginnen over een boot beschikken. Via dobbelen werd bepaald wie het eerst kon gaan vissen. Verder moesten de vangsten eerst aan inwoners van de stad te koop aangeboden worden en moest prik (aas voor de kabeljauwvisserij) verplicht aan Woerkumse handelaren worden geleverd. In de loop van de tijd wisselde deze regelgeving nogal, want het gilde heeft lang bestaan. Hoe lang precies is niet bekend, omdat de oprichtingsdatum niet meer te achterhalen is. Toen de gilden in 1803 onder Franse invloed officieel werden opgeheven, vonden de Woerkummers daar een oplossing voor door een vissersgenootschap op te richten dat in de volksmond toch maar gewoon 'het gilde' heette.⁴² Later is uit dit genootschap de Coöperatieve Visserijvereniging De Hoop voortgekomen, opgericht in 1876. Deze vereniging bestaat nog steeds, maar de leden bedrijven uitsluitend nog de sportvisserij. De Hoop was feitelijk een voortzetting van het oude gilde. De vereniging had tot doel de economische belangen van de leden te bevorderen. Je moest minstens een jaar in Woudrichem wonen om lid te kunnen worden. De vereniging pachtte vooral viswater, zodat de leden konden vissen.

Een jaar na de oprichting van De Hoop ontstonden ernstige problemen in de stad. De gemeenteraad had bedacht de belasting op aangevoerde vis te verhogen van vijf naar tien procent en een nieuwe omstreden visserijverordening op te stellen.⁴³ De vissers besloten zich daar niks van aan te trekken. Toen in maart de elftteelt ophanden was, lootten ze op de binnen de vereniging gebruikelijke wijze voor de visserij, maar vroegen geen vergunning aan. Op de officiële loting lieten ze verstek gaan. De vissers gingen gewoon aan het werk, maar voerden de elft niet aan op de gemeentelijke afslag. Het conflict liep hoog op: de gemeente verzocht via de Commissaris van de Koning de marine om een kanonneerboot te sturen en vroeg de marechaussee om in te grijpen. Die wilde de gevangen vis in beslag nemen, maar omdat de vissers een overmacht vormden, kregen ze dat niet voor elkaar. Een dag later deden ze een nieuwe poging, maar ook die mislukte. De zaak escaleerde en er volgde een dag vol gewelddadigheden en gevechten. Begin mei kwam de kanonneerboot Hydra in Woudrichem aan, later afgelost door twee andere marineschepen. Er volgden

De kanonneerboot Ever of Hydra (zusterschepen). Een dergelijk schip werd naar Woudrichem gestuurd om het visoproer te onderdrukken (Collectie Maritiem Museum Rotterdam)

⁴² Jorritsma, *Zalm zat*, 62.

⁴³ Hartman, *Zalm vernomen*, 14.

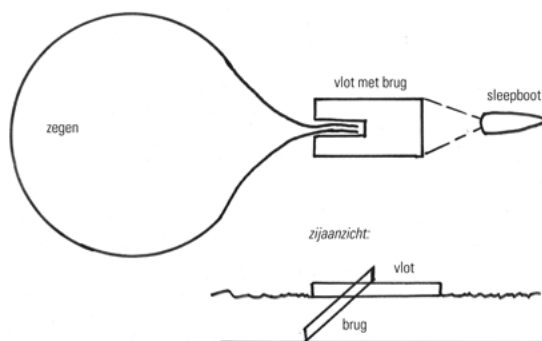
bemiddelingspogingen van de Commissaris van de Koning die er uiteindelijk toe leidden dat de Gemeenteraad de nieuwe visverordening introk. De vissers hadden de strijd duidelijk gewonnen. Toch zou het nog tot 1892 duren voordat het Gemeentebestuur en de Vereniging overeenkwamen dat het visrecht aan de Vereniging behoorde. Daar hadden ze overigens niet lang plezier van, want in 1894 besliste de Arrondissementsrechtbank in Den Bosch dat de Staat der Nederlanden eigenaar van het visrecht was.

Uit deze gebeurtenissen blijkt wel dat de leden van de Vissersvereniging De Hoop (het gilde) voor weinig terugschrokken als ze vonden dat hen onrecht werd aangedaan. Hiervoor was al duidelijk dat Woudrichem, gezien het aantal vissers dat er thuis was, over relatief weinig viswater beschikte. Blijkbaar vonden ze dat bij De Hoop ook onrecht want de vereniging stond, vooral buiten Woudrichem, bekend als een stropersclub. Stropen, het illegaal vangen van vis, en de illegale handel in vis zijn van alle tijden en plaatsen. Zeker in de zoetwatervisserij waar altijd pacht en/of belasting op een afslag betaald moet worden, kan het veel opleveren om geen pacht of belasting te betalen. Woerkummers stonden bekend als stropers, als een plaag voor andere vissers en als vechtersbazen. Ze werden 'de Noormannen van de Waal' genoemd.⁴⁴ Van Doorn meldt dat tussen 1900 en 1918 zo'n drie- tot vierhonderd Woudrichemse vissers die uitsluitend van de stroperij leefden, met een honderdtal boten de rivier op gingen.⁴⁵ Ze vormden een soort vereniging, schijft hij, daarbij in het midden latend of dat de Vissersvereniging De Hoop was. Per persoon betaalden de stropers een bepaald bedrag dat bedoeld was om eventuele boetes te betalen en ook om er voor te zorgen dat het gezin van een stroper die in de gevangenis was beland, onderhouden kon worden. Van Doorn was neerlandicus en deed in het midden van de vorige eeuw onderzoek naar de vaktaal, de terminologie, van riviervissers. Hij sprak met heel veel mensen en iemand zal hem dit verhaal verteld hebben. Het klinkt plausibel gezien de reputatie van de Woerkummers, maar in de archieven is geen bevestiging te vinden. Tot in de wijde omtrek waren de stropers actief. Het lijkt er op dat ze zelf geen kwaad zagen in hun activiteiten. Toen een visser antwoord moest geven op de vraag of dat stropen eigenlijk niet hetzelfde was als stelen, zei hij: 'Zeker, maar het is eerlijk stelen. Ik doe het niet voor mezelf, maar voor mijn vrouw en kinderen, die moeten te eten hebben. Het water is van de rijken, die kunnen wel tegen een stootje, die worden er niet armer van.' Volgens dezelfde visser kneep de politie nog wel eens een oogje toe.⁴⁶

Vanouds waren de twee belangrijkste Woudrichemse wapens in de strijd tegen de zalm de zegen en het drijfnet, vloeï of vlu zoals het in de middeleeuwen heette. Om met een zegen te vissen is een strandje nodig om het net binnen te trekken. Zoals gezegd was het Woudrichemse viswater beperkt en waren er veel vissers. Kort na 1900 is om die reden de klepvlotvisserij ingevoerd. Zegens werden steeds groter en om die met de hand binnen te trekken was veel kracht nodig. In toenemende mate werkten de vissers met kaapstanders (de spil, een soort staande lieren) die door de vissers zelf of door paardenkracht rondgedraaid werden. Een klepvlot was een groot houten vlot dat tegen een zandbank in de rivier werd gelegd. Er stonden verschillende spullen op voor het uitbrengen en binnendraaien van de zegen. Aan de 'diepe' kant van het vlot was een grote houten klep gemaakt, die werkte als een soort kunstmatig strand, om het net binnen te halen. Met zo'n vlot viste men tussen de zandbank en de tegenoverliggende oever van de rivier. Deze toch wat grootschalige vorm van visserij heeft maar kort geduurd. Door de toenemende scheepvaart ging men de rivieren kanaliseren en uitdiepen. Veel zandplaten verdwenen en daardoor verdween ook het klepvlot.

Vissers bezig met het halen van de zegen op een galg. Op de achtergrond de stoomsleepboot.

Schematische voorstelling van de werking van een galg.

In Gorinchem en Woudrichem kwam daar een verder voor Nederland unieke vorm van zalmvisserij voor in de plaats: de galg. Een galg was een groot vlot met in het midden een forse scharnierende klep, die men op de rivierbodem kon laten zakken. Achter het vlot voeren vissers met een kleiner bootje een zegen uit, op de gebruikelijke manier, dus met een wijde boog achter het vlot. Bij het halen kwam het net via de neerhangende klep weer terug op het vlot.

De klep functioneerde dus ook hier als een kunstmatig strand om de zegen binnen te halen. Een stoombootje trok het vlot langzaam voort en bracht het ook naar de plaats van bestemming en terug. Woerkummers visten met de galg op Waal en Maas en vooral ook op de Bergsche Maas. Tussen Heusden en Keizersveer waren daar galgen actief die toebehoorden aan de Vereniging De Hoop. Op die manier waren op dat stuk water heel wat vissers actief. Ook de bekende firma Wijnbelt exploiteerde galgen en had daartoe vissers in loondienst.

Wie zich met Woudrichem en de visserij bezig houdt, komt onvermijdelijk de naam van het bedrijf Wijnbelt c.q. Wylax tegen.⁴⁷ Teunis Wijnbelt begon in de vroege twintigste eeuw met handel in vis. Al vroeg in de jaren twintig sloeg het bedrijf zijn vleugels internationaal

44 Jorritsma, *Zalm zat*, 97.

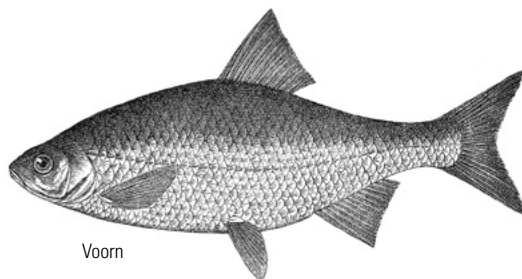
45 Van Doorn, *Mensen vissen vogels*, 19.

46 Zie Hartman, *Zalm vernomen*, 120.

47 Dit bedrijf bestaat nog steeds: vishandel Wylax International BV.

uit en werd vooral bekend door de import en export van paling. In de jaren dertig veranderde de naam van Wijnbelt in Wylax. Wijnbelt had viswater in beheer en gaf dat weer uit aan vissers. Zoals gezegd had het bedrijf ook vissers in loondienst en exploiteerde het een paar galgen. In de haven lagen vloten van Wijnbelt voor de opslag van levende vis. Het bedrijf omvatte verder nog een zalmrokerij en een visverpakkingsfabriek. Niet iedereen was blij met Baas Wijnbelt. Er waren in die tijd nogal wat socialisten in de stad; Woudrichem stond bekend als een rood nest. Vissers waren meestal nogal vrijgevochten mensen die niet hielden van werken in loondienst. Ze vonden dat het water vrij was, of zou moeten zijn, en God was de baas, verder niemand.

Teunis Wijnbelt viste nog zelf en deed de vishandel erbij. Zijn zoon Willem had het niet zo op vissen en legde zich helemaal toe op de handel. Het bedrijf importeerde paling uit Frankrijk en Noorwegen. Zalm en elft kwamen uit de Loirestreek. Het bedrijf was nationaal en internationaal actief. Al voor de Tweede Wereldoorlog begonnen de Wijnbelts in Woudrichem aan de Daaldersteeg een visconservenfabriek. Vooral in de jaren kort na de oorlog deed die goede zaken met makreel, haring en gerookte zalm in blik. En in die tijd van voedselschaarste greep men terug op de vertrouwde zoetwatervis: de fabriek verwerkte voorn en brasem tot een soort visgehakt! Een merkwaardig product, maar het verkocht goed. Wijnbelt kocht alles op. Voor een zacht prijsje, want vis was weinig waard. Tot verdriet van de vissers uiteraard.⁴⁸

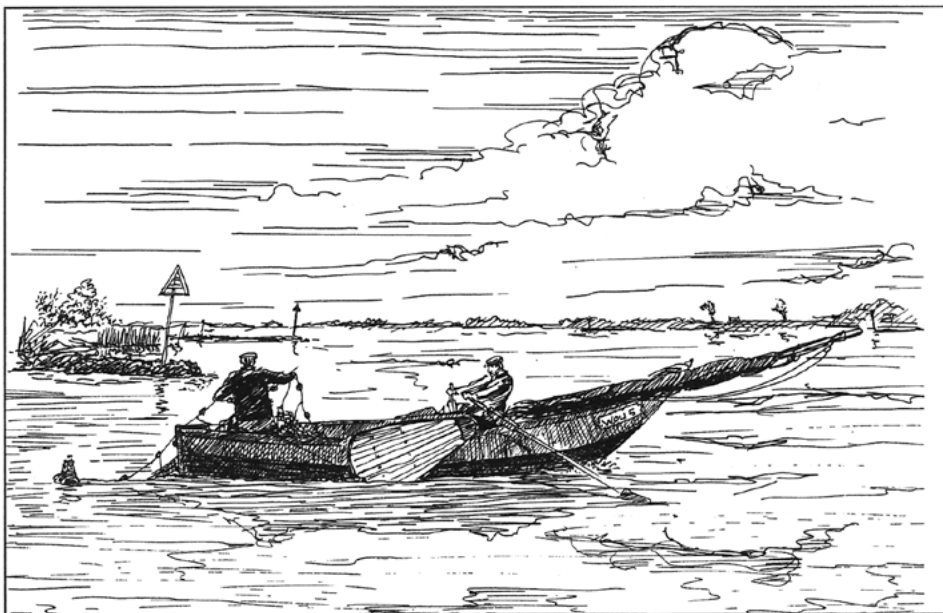

Voorn

Werkendam

Bij de bespreking van de Woudrichemse visserij zagen we hoe een deel van het viswater van die plaats letterlijk bij Werkendam voor de deur lag. Dat lijkt vreemder dan het is, want Werkendam kende wel visserij, behoorlijk wat zelfs, maar die vond vooral aan de zuidzijde, de kant van de Biesbosch plaats. Door verlanding van de Biesbosch nam het belang van de visserij in de loop van de tijd sterk af en ontwikkelde Werkendam zich tot een plaats waar vrachtaarders, schippers, thuis waren.

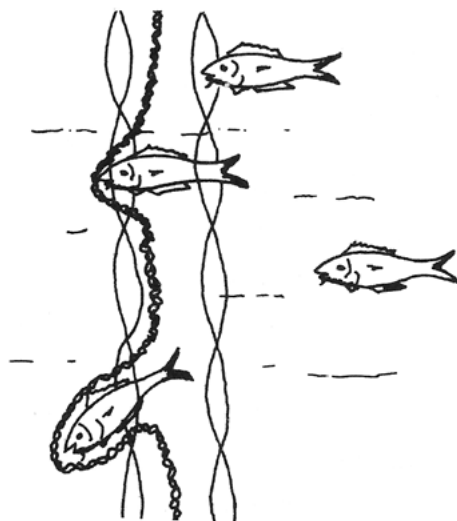
Maar eerst en vooral waren er vissers. Na de Sint-Elisabethsvloed werkten die op de wateren van de Verdrongen Waard en vingen daar zalm, elft, steur en alle andere vis die in de netten terechtkwam. Aan de noordoostelijke en noordwestelijke randen van de Verdrongen Waard was het water ondiep en vooral bij Dordrecht, maar ook bij Werkendam onstonden al snel droge zandplaten en polders. In de kreken die daar tussendoor liepen, werkten de vissers op een aanzienlijk kleinschaliger manier dan verder naar het zuiden de Geertruidenbergaren met hun grote zalmsteken. In de vijftiende en zestiende eeuw, toen er nog ruimer water stond, was Werkendam erg klein. Volgens de Informatie van 1514 stonden er toen maar achttien of negentien woningen. De bevolking hield zich uitsluitend met vissen bezig. In het begin van de zeventiende eeuw woonden er in Werkendam ongeveer zeshonderd personen en waren er ruim honderd vaartuigjes voor de visvangst in gebruik.⁴⁹

Zalmschouw bezig met het schieten van een (driewandig) drijfnet.

In die tijd begonnen de noordwestelijke en noordoostelijke hoeken van de Verdrongen Waard al behoorlijk te verlanden. Bij Dordrecht ontstond het latere eiland van Dordrecht en bij Werkendam begon een krek- en killengebied vorm aan te nemen, dat sterk leek op de latere Biesbosch. De manier waarop de Werkendamers daar visten, moet sterk geleken hebben op de manier van vissen in de rest van de Biesbosch gedurende de negentiende eeuw. Er zullen – op kleine schaal – steken gebruikt zijn, naast kleine handzegens, fuiken voor paling en er zal met schutwant zijn gewerkt. Met schutwant wordt bij hoog water een kreek afgezet, zodat de vis niet meer weg kan als het eb wordt.

Ook nam, evenals in de latere Biesbosch het geval was, de griendcultuur toe. Griend groeide goed langs de krek- en killen. Het werd veel gebruikt voor zinkstukken van dijken en daaraan was in Nederland altijd behoefte. Maar griend was ook uiterst geschikt voor het maken van korven voor de prik- en aalvisserij. Dat kwam goed uit, want het belangrijkste product van de Werkendamse visserij

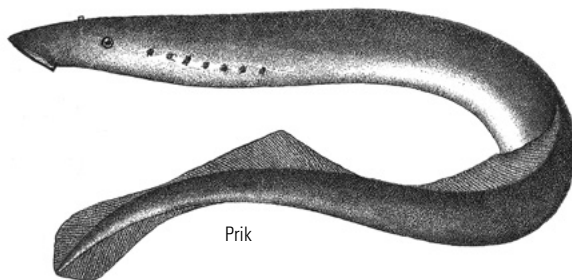

De werking van een driewandig net. De vis zwemt door de grote mazen, neemt de middelste fijnmazige boezem mee, raakt verstrikt in de aldus gevormde zak en kan niet meer weg.

48 Hartman, *Zalm vernomen*, 88 e.v..

49 Westerhout, *Werkendam*, 151.

was in die tijd zeker de prik, die zoals we al zagen, vooral verkocht werden aan de beugvis-sers van Middelharnis, Den Briel, Zwartewaal en Vlaardingen. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw zou er een einde komen aan deze vorm van visserij. Prik leeft parasitair op andere vis ('bloedzuigers') en de prikken waren het beste aas om kabeljauw te vangen. Men ving de prikken met korven, want ze moesten levend worden aangevoerd. Aan dode prikken had je niks, ze moesten vers zijn. Prik werd vlak voor het azen van de beug gedood; dat ving het beste. In Werkendam waren verschillende prikkopers, handelaren, actief en in de zeventiende en achttiende eeuw waren de prikvisserij en -handel belangrijke middelen van bestaan.

De griendcultuur werd voor Werkendam van steeds groter belang. Aal- en prikkorven van vers griendhout vingen goed.⁵⁰ Werkendamse aal- en prikkorvenvlechters voorzagen riviervissers in de wijde omtrek van nieuw materiaal.⁵¹ Griend was ruim voorhanden en de korvenvlechters zullen werk genoeg gehad hebben. Niet alleen omdat de korven een goede vangst gaven, maar ook omdat ze snel vervangen moesten worden. Hun grote nadeel was dat ze na een week of zes al rot waren. Goed voor de vlechters, dat wel, maar er waren ook vissers die hun toevlucht namen tot van netwerk gemaakte kubben in plaats van korven. Toch is het maken van wilgentenen korven in Werkendam altijd een belangrijke activiteit gebleven; zelfs nog na de Tweede Wereldoorlog was een enkele vlechter actief.

Tot ver in de twintigste eeuw waren er vissers in Werkendam. In het seizoen, van februari tot augustus, werkten ze vaak op de grote zegenvisserijen aan de Merwede, net als hun Woudrichemse collega's. Als het werk daar gedaan was, gingen ze de Biesbosch in om te vissen, al waren er ook veel die als knecht bij een boer terecht kwamen of in de grienden aan de slag gingen.

De Werkendamse visserij heeft door de tijd heen een enigszins kleinschalig karakter gehouden, maar was altijd onmiskenbaar in de plaats aanwezig.

Nawoord

In het voorgaande hebben we gezien hoe er aan de westelijke en noordelijke waterrand van Noord-Brabant op verschillende plaatsen en tijden sprake was van beroepsmatige visserij op grote schaal. De gehanteerde visserijtechnieken weken niet echt af van wat elders gebruikelijk was en is; de meeste kennen een eeuwenoude traditie. Daar kwam pas in de negentiende eeuw verandering in, toen de stoommachine zijn intrede deed. Op de Nieuwe Merwede voor Woudrichem en op de Bergse Maas zagen we de combinatie van misschien wel een van de oudste vistuigen ter wereld, de zegen, met moderne stoommachines die de galgen voorttrokken en de spillen van de grote zalmzegenen aandreven. Het bleek de

zwanenzang van de riviervisserij. De stoommachines waren mede debet aan de ondergang van de riviervisserij. Ze deden de vangcapaciteit toenemen en overbevissing wordt vaak genoemd als oorzaak van de achteruitgang. Maar dat was het niet alleen. Om machines te maken is een industriële infrastructuur nodig en daar werd in de loop van de negentiende en vroege twintigste eeuw hard aan gewerkt. Om die reden zijn rivieren beter bevaarbaar gemaakt, via stuwen bijvoorbeeld, zodat de trek van de vis stroomopwaarts ernstig bemoeilijkt werd. Grindbedden van snelstromende zuurstofrijke beken – paaiplaatsen voor de zalm – verdwenen op grote schaal in het beton van de nieuwe industrieën. Vervuiling van het oppervlaktewater door die industrie deed vervolgens ook geen goed. Het is hier niet de plaats om de redenen voor het verdwijnen van bijvoorbeeld zalm, elft en steur uit onze rivieren te duiden, maar de genoemde factoren speelden daarbij zeker een rol.

Ontwikkeling van de techniek was ook van invloed op veranderingen in consumptiepatronen. Door de toepassing van steeds betere koeltechnieken werd het mogelijk zeevis verder landinwaarts te transporteren. Mede daardoor verminderde de consumptie van traditionele zoetwatervis tot dat – afgezien van paling – deze soorten praktisch van het menu verdwenen. De laatste jaren neemt het aanbod van zoetwatervis op onze markten weer wat toe; de multiculturele samenleving zorgt voor een gevarieerder voedselaanbod.

Dit artikel was bedoeld als een schets van de geschiedenis van de visserij in Noord-Brabant. Het beeld kan niet helemaal compleet zijn. Zoals ik aan de hand van een paar duidelijke voorbeelden heb laten zien, moet er op de Brabantse binnenwateren op soms ruime schaal gevisd zijn. Bij Breda en Den Bosch, maar ook elders. Vis voor op tafel, niet voor de sport want die tak van bedrijf hebben we geheel buiten beschouwing gelaten. Nederland is een waterrijk land, en waar water is, is vis. Er zijn dus bijna overal visserijactiviteiten, maar het ging hier vooral om vissers die van het vissen hun beroep hebben gemaakt, niet om vissen als neven- of bijverdienste. De ‘echte’ vissersplaatsen waren vooral te vinden langs de (door de tijd heen soms fluctuerende) grenzen van Brabant met Zeeland, (Zuid-)Holland en Gelderland. We hebben ze allemaal bezocht en kijkend naar de bedrijvigheid, naar de werkgelegenheid die de visserij meebracht, hebben we gezien dat het beeld nogal gevarieerd was.

Bergen op Zoom, nog steeds bekend als stad van de ansjovis, was jarenlang ook een centrum voor de handel in vis. Er waren niet eens zo veel vissers in de stad – hun aantal is te meten in tientallen – maar hun product, de ansjovis, heeft een veel grotere bekendheid en een grotere culturele betekenis dan het aantal vissers doet vermoeden. Niet voor niets wordt de oude traditie van het weervissen er in stand gehouden.

Vanuit Willemstad en Moerdijk werkten ankerkuilers en bootvissers op het Volkerak, het Haringvliet en het Hollands Diep. De ankerkuilers van Moerdijk deden dat op een manier die soms aan zeevisserij deed denken. Voor de Tweede Wereldoorlog was het gebruikelijk dat de vissers met hun schepen twee tot drie weken van huis waren. Ze voeren min of meer voor de deur heen en weer, terwijl vrouw en kinderen thuis zaten. Er waren ook ankerkuilers en bootvissers thuis in Lage Zwaluwe, maar in de oude thuishavens van de ankerkuilers is nu weinig meer te merken van de oude visserij. Het is nauwelijks nog bekend dat maar een kleine honderd jaar geleden enkele honderden vissers op de aanpalende wateren hun brood verdienden met de vangst van aal, paling, bot, spiering en andere vis.

⁵⁰ Martens, *Schokkermannen en bootvissers*, 16.

⁵¹ Westerhout, *Werkendam*, 158, 163, 184.

Voor Geertruidenberg geldt dit in nog sterkere mate. Net als Willemstad was Geertruidenberg een vestingstad en er waren altijd veel militairen aanwezig, maar vanaf de vroege vijftiende eeuw tot ver in de achttiende eeuw was Geertruidenberg het centrum voor de zalmvangst en -handel bij uitstek in de zuidelijke Nederlanden. Een aanzienlijk deel van de beroepsbevolking was er in en voor de visserij werkzaam, altijd en overal was er vis. Afgezien van een klein, in een zijstraat weggemoffeld vishalletje is daar niks meer van te merken. Ter herinnering aan de ooit gouden tijden heeft het halletje als windvaan een vergulde zalm, dat nog wel.

In Werkendam liggen in de jachthaven nog een paar kleine zalmschouwen van Biesbosch-liefhebbers, maar het visserijverleden lijkt er toch vergeten. In de zestiende eeuw woonden er maar weinig mensen, die wel allemaal van de visserij bestonden. Er zijn altijd Werkendamse vissers en korvenvlechters gebleven, ze werkten in de Biesbosch en later op de grote zegens van de Nieuwe Merwede maar Werkendam heeft zich toch vooral ontwikkeld als een thuishaven voor binnenschippers.

De Woerkommers doen dat heel anders. Niet voor niets voert Woudrichem trots twee zalmen in het stadswapen. In de tijd van de visserij hadden ze als stropers een slechte naam maar trots zijn ze wel op dat visserijverleden. Bij festiviteiten in de stad krijgt de visserij ruime aandacht, er is een visserijmuseum en in de haven ligt een ankerkuil-schokker en een replica van een galg. Op die manier wordt de herinnering levendig gehouden aan de visserij waarin een paar eeuwen lang een groot deel van de bevolking werkzaam was. En, ook niet onbelangrijk in dit verband, het oude bedrijf van baas Wijnbelt, de visconservenfabriek, nu Wylax International BV, is er nog steeds actief in de vishandel. De riviervisserij mag verdwenen zijn, maar de vis zelf is er economisch nog steeds van belang. Vanwege deze bedrijfsactiviteiten is er in Woudrichem altijd veel meer vis verhandeld en verwerkt dan de plaatselijke visserij kon opbrengen.

Tot slot: we hebben gezien hoe de Brabantse visserij op de rivieren overal raakt aan die van andere provincies. Bij Bergen op Zoom waren er de Zeeuwen. Op Haringvliet en Hollands Diep visten ook de zeevissers van Middelharnis en vissers uit andere plaatsen aan de noordrand van dat water. Op het Bergse Veld waren vissers uit ondermeer Hardinxveld en Sliedrecht actief. Moerdijkers 'exporteerden' hun ankerkuil naar plaatsen stroomopwaarts als Heerewaarden. Woerkommers kwamen Gorcummers tegen en samen met Werkendamers werkten ze op de grote zegens van de Nieuwe Merwede, die tegelijkertijd visten vanaf de Hollandse en vanaf de Brabantse wal. Handel in vis had meestal een internationaal karakter. Op die manier verbond de visserij Brabant met de nabije en de verre omgeving.

Literatuur

- Beliën, H.M., A.Th. van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995).
- Beylen, J. van, '16de-eeuwse visserij in de Nederlanden', *Spiegel der Zeilvaart* 7 (1983) 3 en 4, 25-29 en 42-46.
- Brandt, A. von, *Fish catching methods of the world* (Farnham 1984).
- Brouwer, Taco, Martijn Dorenbosch, Rombout van Eekelen en Jos Spier, *Vissenatlas Noord-Brabant. Verspreiding van zoetwatervissen in Noord Brabant in de periode 1921-2009* (Bedum 2010).
- Delaval, E., M. Sternberg e.a., *Garum & Pissalat. De la pêche à la table. Mémoires d'une tradition* (Antibes 2007).
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1991).
- Doom, Th. H. van, *Terminologie van riviervissers in Nederland* (Assen 1971).
- Doom, Th. H. van, *Mensen vissen vogels. Riviervisserij vergane glorie* (Assen/Amsterdam 1977).
- Dorleijn, P., *Van gaand en staand want. De zeilvisserij voor en na de afsluiting van de Zuiderzee* Deel 1-5 (Bussum/Weesp/Franeker 1982-1996).
- Drimmelen, D.E. van, *Schets van de Nederlandse rivieren en binnenvisserij tot het midden van de 20ste eeuw* (Nieuwegein 1987).
- Giersbergen, Wilma van, 'De kunst is geheel en al bijzaak'. *De moeizame carrière van C.C. Huijsmans (1810-1886), tekenmeester in Brabant* (Tilburg 2003).
- Groen, C. in 't, *De ontwikkeling van de weervisserij in Bergen op Zoom van 1530 tot 1914* (scriptie internet; Bergen op Zoom 2000).
- Grosfeld, N.H.M., 'De weervisserij op de Oosterschelde', *De Waterschans* 21 (1991) 38-41.
- Grosfeld, N.H.M., 'Bij een goed initiatief', *De Waterschans* 27 (1997) 39-46.
- Hartman, Piet, *Zalm vernomen! De zalmvisserij ten tijde van weleer* (Raamsdonksveer 1995).
- Hoek, P.P.C. en C.J. Bottemanne, *Rapport over ankerkuil- en staalboomenvisscherij op het Hollands Diep en Haringvliet uitgebracht aan zijne Excellentie den Minister van Financiën* (Leiden 1888).
- Hoek, P.P.C., *Rapport over het visschen met ankerkuilen, zoowel in den gesloten tijd als daarna* ('s-Gravenhage 1897).
- Hoek, P.P.C., H.F. Nierstrasz en A.A. Nengerman, *Verslag van de staatscommissie voor het zalmvraagstuk* Deel 1-2 ('s-Gravenhage 1916).
- Huijbrecht, P.J. en E.T.J. Reindersma, *In weer en wind. De oude visserij in Zeeland* (Middelburg 1987).
- Jorritsma, Paula, *Zalm zat, maar teveel volk. Van Coöperatie naar coöperatief alternatief. Vissers in Woudrichem vanaf 1700 tot nu* (Woudrichem 2007).
- Korringa, P., 'De weervisserij in de Oosterschelde', *Zeeuws Tijdschrift* (1963) 103-112.
- Martens, P.J.M., *De zalmvissers van de Biesbosch. Een onderzoek naar de visserij op het Bergse Veld, 1421-1869* (Tilburg 1992).
- Martens, P.J.M., *Schokkermannen en bootvissers. De ankerkuilvisserij op Hollands Diep en Haringvliet* (Tilburg 1999).
- Martens, Piet, 'Vis uit het binnenwater. De zoetwatervisserij in Holland' in: Elco Beukers (red.), *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt* II (Hilversum 2007) 295-321.
- Martens, Piet, "'Veel vuijcken staende int water'. De visserij in de Verdrongen Waard' in: Valentine Wikaart e.a., 'Nijet dan water ende wolcken'. *De onderzoekscmissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) 87-105.
- Martens, P.J.M., 'Visserij en Geertruidenberg in de achttiende eeuw. Armoede en verval?', *De Dongebode* 37 (2011) 2, 28-42.
- Meineke, Frank C., *Op reis door de Meierij met Stephanus Hanewinkel. Voettochten en bespiegelingen van een dominee, 1789-1850* (Tilburg 2009).
- Nijssen, H. en S.J. de Groot, *De vissen van Nederland* (Utrecht 1987).
- Redeke, H.C., *De visschen van Nederland* (Leiden 1941).
- Rehm, G.J., 'Made, Geertruidenberg en Drimmelen in 1833 gezien door de vrijwilliger Pieter de Quack' in: *In de Hollantsche Tuyn. Historische wetenswaardigheden van Geertruidenberg, Raamsdonk, Made en Drimmelen* (Geertruidenberg 1985) 11-28.
- Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988).
- Slootmans, C.F.J., *Paas- en koudemarkten te Bergen op Zoom 1365-1565* Deel 1-3 (Tilburg 1985).
- Straten, Bert van, *Woudrichem een greep uit de historie* (Almkerk 1989).
- Toorians, L., 'Ansjovis voor het opscheppen: traditionele weervisserij op de Schelde', *Brabant Cultureel* 59 (2010) 83-84.
- Touw, C.J., *Het vissers- en schippersgeslacht Touw uit Bergen op Zoom* (Bergen op Zoom 1980).
- Touw, Kees, 'Blanke Bergse Ansjovis', *De Scheepvaartkrant* 4 (1987) 5, 13.
- Wakke F., *Vissers, schippers en andere zeelui in de Bergse familie Wakke* (Bergen op Zoom 1998).
- Westerhout, Thomas, *Werkendam. Van Biesboschvissers tot Europaschippers. Fragmenten van de havens, scheepsbouw, visserij en scheepvaart* (Werkendam 1989).
- Wijk, Wim van, *Heden en verleden van zalm en zegen in de Biesbosch* (Zaltbommel 1991).